ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 34 (2016)

Ανισότητες

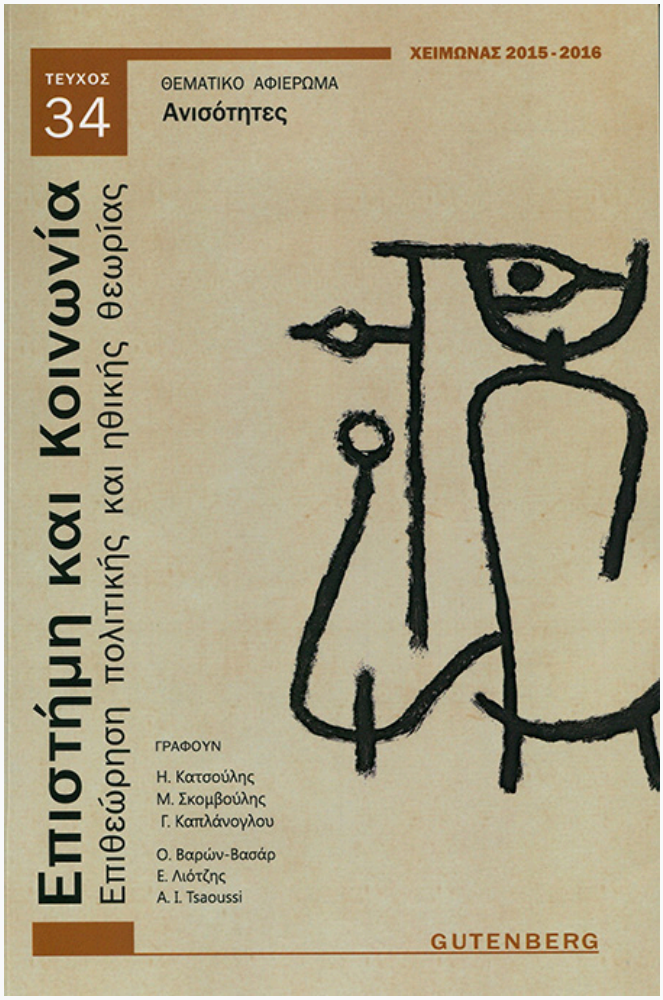

Ανισότητες του κεφαλαίου. Επίκαιρες θεωρήσεις της δυναμικής των ανισοτήτων στην πολιτική οικονομία του σύγχρονου καπιταλισμού

Μιχάλης Σκομβούλης

doi: 10.12681/sas.10248

Copyright © 2016, Μιχάλης Σκομβούλης

Άδεια χρήσης Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0.

Βιβλιογραφική αναφορά:

Σκομβούλης Μ. (2016). Ανισότητες του κεφαλαίου. Επίκαιρες θεωρήσεις της δυναμικής των ανισοτήτων στην πολιτική οικονομία του σύγχρονου καπιταλισμού. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, *34*, 69–107. https://doi.org/10.12681/sas.10248

https://epublishing.ekt.gr | **e-Εκδότης:** EKT | **Πρόσβαση:** 23/01/2026 23:33:41

*Μιχάλης Σκομβούλης**

ΑΝΙΣΟΤΗΤΕΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ.
ΕΠΙΚΑΙΡΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΔΥΝΑΜΙΚΗΣ ΤΩΝ ΑΝΙΣΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΣΥΓΧΡΟΝΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΜΟΥ

Σκοπός του άρθρου είναι να καταδείξει τη σημασία και τα όρια των πρόσφατων θεματοποιήσεων της σύνδεσης των ανισοτήτων με τη δυναμική του κεφαλαίου εντός της συγκυρίας της τρέχουσας οικονομικής κρίσης των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών. Το κείμενο λαμβάνει επομένως ως βάση του τη διάσπαρτη στη σύγχρονη βιβλιογραφία των κοινωνικών επιστημών διαπίστωση ότι η επίταση των κοινωνικών ανισοτήτων συμβαδίζει και τροφοδοτείται από τους πρόσφατους ασθενείς ρυθμούς μεγέθυνσης του προϊόντος. Εντός αυτού του πλαισίου θα αναφερθούμε και θα αναλύσουμε την επιχειρηματολογία τριών πρόσφατων σημαντικών προσπαθειών στις κοινωνικές επιστήμες για τη θεματοποίηση του ρόλου των ανισοτήτων στον σύγχρονο καπιταλισμό. Πρόκειται για τα βιβλία των J. Stiglitz, *The Price of Inequality* (2012), W. Streeck, *Gekaufte Zeit: Die Vertage Krise des demokratischen Kapitalismus* (2013) και T. Piketty, *Le Capital au XXIe Siècle* (2013). Σκοπός μας όμως δεν είναι απλώς να υιοθετήσουμε την ισχυρή κριτική που τα παραπάνω επιχειρήματα προβάλλουν ενάντια στην επίτα-

* Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου Paris 1 <mskomvoulis@gmail.com>.

ση των κοινωνικών ανισοτήτων, αλλά να καταδείξουμε τα βασικά θεωρητικά τους όρια ως προς την αντίληψή τους για την έννοια του κεφαλαίου.

1. *Εισαγωγικές παρατηρήσεις. Ανισότητες και χρηματοπιστωτικοποίηση της οικονομίας*

Η ΕΝΝΟΙΑ του κεφαλαίου υπήρξε σχετικά παραμελημένη στις κοινωνικές επιστήμες τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Αν εξαιρέσει κανείς τη θεωρία του Μπουρντιέ για τους διαφορετικούς κοινωνικούς τύπους του κεφαλαίου, καθώς και την πληθωρική αν και συχνά αόριστη και υπερεκτατική χρήση του όρου 'κοινωνικό κεφάλαιο' (βλ. Fine 2001: κεφ. 7 και Κονιόρδος 2006), η έννοια του κεφαλαίου ως έννοια που συνδέει τις μορφές του οικονομικού συστήματος με μια διάσταση κυριαρχίας (συνδέοντας παράλληλα την οικονομία με τις υπόλοιπες κοινωνικές επιστήμες και κυρίως με την πολιτική επιστήμη σε αυτό που κατεξοχήν ονομαζόταν πολιτική οικονομία)[1] θα λέγαμε ότι υπήρξε ένας τρόπος σκέψης χωρίς συστηματική παρουσία στην πρόσφατη ιστορία των κοινωνικών επιστημών.[2] Η παραμέληση αυτή οφείλεται σε σημαντικό βαθμό στον δρόμο αυτοαναφορικής αυτονόμησης που έχει ακολουθήσει η οικονομική επιστήμη σε σχέση με τις υπόλοιπες κοινωνικές επιστήμες. Αυτή η εσωτερική και αυτοαναφορική τάση αυτονόμησης την οδήγησε στη βεβαιότητα της προβολής του τρόπου σκέψης της και στις υπόλοιπες κοινωνικές επιστήμες[3] μέσω αυτού που ονομάστηκε 'οικονομικός επεκτατισμός', αδιαφορώντας για τις ιστορικές, κοινωνικές και κυριαρχικές-πολιτικές συνέπειες των εννοιών της.

---

1. Βλ. Caporaso & Levine 1992.

2. Σημαντική εξαίρεση αποτελεί το σχετικά πρόσφατο Nitzan & Bichler 2009.

3. Για την αποκοπή της σύγχρονης οικονομικής επιστήμης από τις υπόλοιπες κοινωνικές επιστήμες και από τις συνθήκες ιστορικότητάς της βλ. Hodgson 2001.

Η βεβαιότητα όμως της οικονομικής επιστήμης οφείλεται εν πολλοίς και στην πραγματολογική υψηλή αυτοαναφορικότητα που έχει να επιδείξει το ίδιο το *οικονομικό σύστημα* ως μέρος των σύγχρονων αναπτυγμένων κοινωνιών.[4] Η σχετική σταθερότητα που αυτό διασφάλιζε και η δυνατότητά του να υπερβαίνει τις επιμέρους αναταραχές τού προσέδιδαν την ικανότητα να *αποκρύπτει* σε μεγάλο βαθμό τη σύνδεσή του με τις υπόλοιπες κοινωνικές σφαίρες και την ισχυρή τάση κυριαρχίας που ασκούσε πάνω σε αυτές. Η εν λόγω βεβαιότητα φαίνεται πως άλλαξε σε σημαντικό βαθμό από την παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση του 2007-2008, η οποία ανέδειξε την εξάρτηση του οικονομικού συστήματος τη στιγμή της κρίσης του από τις υπόλοιπες κοινωνικές σφαίρες. Τα κρατικά προγράμματα διάσωσης των τραπεζών στις ΗΠΑ και στην Ευρώπη είναι η πλέον καθαρή εικόνα *φανέρωσης* αυτής της εξάρτησης, εξίσου όμως και η εικόνα συνέχειας της κυριαρχίας που ασκούσε και συνεχίζει να ασκεί το έντονα αυτοαναφορικό οικονομικό σύστημα στους κοινωνικούς δρώντες, ώστε ακριβώς να διασφαλίζει τη δυναμική και επεκτεινόμενη αυτοαναφορικότητά του.

Οι συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης δεν άργησαν να αποτυπωθούν και στους προβληματισμούς των κοινωνικών επιστημών, όπου γρήγορα ανακαλύφθηκαν εκ νέου έννοιες που θα μπορούσαν να αποτυπώσουν αυτή την *κυριαρχική* διάσταση του οικονομικού συστήματος. Οι έννοιες του *κεφαλαίου* και της *ανισότητας* είναι εδώ οι έννοιες κλειδιά. Δεν ισχυριζόμαστε ασφαλώς ότι είναι η οικονομική κρίση που δημιούργησε την έννοια του κεφαλαίου, αλλά μάλλον ακριβώς το αντίθετο, η οικονομική κρίση *κατέστησε φανερό* κάτι που σε περίοδο ισχυρής ανάπτυξης μπορεί να παραμείνει υπόρρητο: η οικονομική κρίση δεν εφηύρε το κεφάλαιο και τις ανισότητες που προκύπτουν από την κυριαρχική του διάσταση, τις καθιστά όμως

4. Για τη σχέση της αυτονόμησης της οικονομικής επιστήμης με την υψηλή αυτονομία που έχει διασφαλίσει το οικονομικό σύστημα ως το πλέον δυναμικά αυτοποιητικό σύστημα της νεωτερικής κοινωνίας βλ. Luhmann 1990: 79-81.

φανερές. Η παγκόσμια χρηματοπιστωτική κρίση έθεσε το ζήτημα των αιτιών τόσο για την έντονη δυναμική του οικονομικού συστήματος σε σχέση με τα υπόλοιπα κοινωνικά συστήματα, όσο και για την κεντρικότητα του χρηματοπιστωτικού τομέα εντός αυτού του συστήματος, της τάσης δηλαδή που ευρύτερα ονομάστηκε financialization.

Εκτός των εξωτερικών πολιτικών αιτιών, δηλαδή των πολιτικών φιλελευθεροποίησης κυρίως στις ΗΠΑ και τη Μεγάλη Βρετανία από τη δεκαετία του 1980, οι οποίες απέδωσαν πρωταγωνιστικό ρόλο στον χρηματοπιστωτικό τομέα, αναδείχθηκε γρήγορα ως εσωτερική οικονομική αιτία της αναβάθμισης του τελευταίου η τεράστια ρευστότητα που συγκροτεί την παγκόσμια δεξαμενή από την οποία αντλεί και γιγαντώνεται το χρηματοπιστωτικό σύστημα.[5] Ένας από τους βασικούς μηχανισμούς διόγκωσης και συνεχούς αναπαραγωγής αυτής της ρευστότητας ήταν η *επιδείνωση των ανισοτήτων*, που προήλθε κυρίως από τη ραγδαία άνοδο των υψηλών εισοδημάτων και την επακόλουθη αποταμίευση σε χρηματοπιστωτικά προϊόντα, με την παράλληλη σχετική στασιμότητα των μισθών της μεγάλης μάζας του εργατικού δυναμικού, η οποία συμπληρώθηκε με σημαντική διεύρυνση του δανειοδοτικού κύκλου των τραπεζών. Ταυτόχρονα η περίοδος που έχει ακολουθήσει την κρίση του 2008 έχει αναδείξει δύο φαινόμενα που μέχρι στιγμής έχουν περισσότερο αναπαράγει και διευρύνει —παρά περιορίσει— τις αιτίες της κυριαρχίας του χρηματοπιστωτικού τομέα εντός της οικονομίας. Πρόκειται για τους *χαμηλούς και αρνητικούς ρυθμούς ανάπτυξης* και ταυτόχρονα για τη διόγκωση των *δημόσιων/*

5. Σχετικά με τη συγκρότηση της παγκόσμιας δεξαμενής ρευστότητας βλ. Κατσούλης 2012: 92-97. Κατά τη συγκρότηση της παγκόσμιας δεξαμενής ρευστότητας δεν θα πρέπει να υποτιμηθεί και ο ρόλος των κρατικά ελεγχόμενων ταμείων συσσώρευσης κεφαλαίων [sovereign wealth funds] που προέρχονται τόσο από αναδυόμενες οικονομίες με πολύ υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης (όπως η Κίνα), όσο και από οικονομίες που εκμεταλλεύονται αποτελεσματικά τους φυσικούς πόρους τους (όπως η Νορβηγία). Σχετικά με τα sovereign wealth funds βλ. Κατσούλης 2012: 218-220, 223-224 και Piketty 2014: 566-575.

κυρίαρχων χρεών. Η θορυβώδης είσοδος των φαινομένων αυτών στο κέντρο της αναπαραγωγής των σύγχρονων αναπτυγμένων κοινωνιών κατέστησε αναγκαία την εκ νέου τοποθέτηση της έννοιας του κεφαλαίου στο κέντρο της συζήτησης των κοινωνικών επιστημών και μάλιστα εκείνης της μορφής του κεφαλαίου την οποία ο Μαρξ θεωρούσε την πλέον καθαρή: της καθαρής χρηματικής επαύξησης.

Στο άρθρο αυτό πραγματευόμαστε τρεις βασικές αναλύσεις σχετικά με τη σύγχρονη μορφή του κεφαλαίου και την αναγκαία σύνδεσή του με τις κοινωνικές ανισότητες. Πρόκειται για το παγκοσμίως πλέον γνωστό βιβλίο του Thomas Piketty για το *Κεφάλαιο τον 21ο αιώνα*, για το βιβλίο του Joseph Stiglitz σχετικά με τις ανισότητες (*Το τίμημα της ανισότητας*) και τέλος για εκείνο του Wolfgang Streeck σχετικά με την κρίση της δημοκρατίας στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες (*Gekaufte Zeit: Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus*). Σκοπός μας είναι να δείξουμε τόσο την εσωτερική σύνδεση μεταξύ κεφαλαίου και ανισοτήτων, στην οποία οδηγούν αυτές οι επίκαιρες πραγματεύσεις των κοινωνικών επιστημών —οι οποίες μάλιστα οδηγούν σ' έναν προβληματισμό διεπιστημονικού χαρακτήρα (συνδέοντας κυρίως την οικονομία με την πολιτική επιστήμη)—, όσο και τα όρια των επιχειρημάτων τους, δεδομένου ότι, όπως θα δούμε, αυτά είναι υπερβολικά 'εξαρτημένα' από την εμπειρική συγκυρία που δημιούργησε η τρέχουσα οικονομική κρίση με αποτέλεσμα να περικλείουν πολλές φορές σοβαρές αδυναμίες λόγω έλλειψης ενός στιβαρού θεωρητικού πλαισίου.[6]

Η τελευταία αυτή αναφορά στο θεωρητικό πλαίσιο καθιστά αναγκαίο να τονίσουμε ότι η σύνδεση μεταξύ κοινωνικών ανισοτήτων και δυναμικής του κεφαλαίου κάθε άλλο παρά παρατηρείται για πρώτη φορά στις σύγχρονες πραγματεύσεις των κοινωνικών επιστημών. Αξίζει λοιπόν να ξεκινήσουμε από μια σύντομη ιστορική ανακατασκευή των θεωρητικών περιγραφών

6. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι το φιλόδοξο εγχείρημα του Piketty για κατανόηση των μορφών του κεφαλαίου τον 21ο αιώνα έχει κατηγορηθεί για φτωχό θεωρητικό υπόβαθρο, βλ. Boyer 2013.

που έχουν γίνει για την εσωτερική σύνδεση μεταξύ ανισοτήτων και κεφαλαίου από τις πρώτες ήδη θεωρητικές προσεγγίσεις του καπιταλιστικού συστήματος.

2. *Ιστορική ανακατασκευή των θεωρήσεων της σχέσης μεταξύ κεφαλαίου και ανισοτήτων*

Οι πρώτες διαδικασίες συσσώρευσης κεφαλαίου ήδη στα τέλη του 18ου αιώνα προϋπέθεταν τη συγκέντρωση εργατών ως υπαγόμενων σε παραγωγικές διαδικασίες που συντονίζονταν από τους κατόχους ήδη συσσωρευμένου χρήματος, δηλαδή από τους κατόχους κεφαλαίου. Ένας από τους πρώτους που περιέγραψε με θαυμασμό αλλά και προβληματισμό το στοιχείο δομικής ανισότητας που περιλάμβανε αυτή η διαδικασία ήταν ο ίδιος ο Άνταμ Σμιθ. Στον Σμιθ υφίσταται μία έντονη αντίθεση μεταξύ της ελευθερίας της αγοράς ως κανονιστικού χώρου διϋποκειμενικής επικοινωνίας και ανταλλαγών ίσης ελευθερίας, όπως κατεξοχήν περιγράφεται στα πρώτα κεφάλαια του *Πλούτου των Εθνών*, και στη συνέχεια του πρώτου βιβλίου όπου ο Σμιθ αναγκάζεται να εισέλθει στον κοινωνικά δομημένο ταξικό διαχωρισμό που υπόκειται αυτής της ελεύθερης και ίσης για όλους σφαίρας των ανταλλαγών (Smith 1976: 54-59).

Στο όγδοο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου ο Σμιθ προβαίνει σε συγκεκριμένη αναφορά σε κοινωνικές *τάξεις*, επικεντρωνόμενος ιδιαίτερα στη θεμελιακά άνιση θέση που έχει η αναδυόμενη τάξη των εμπόρων και των κατόχων του χρήματος σε σχέση με τους εργάτες (Smith 1976: 74-76). Για εκείνον ωστόσο δεν είναι ακόμα σαφές το πρόβλημα που θα δημιουργήσει η δυναμική αυτής της αναπαραγόμενης ανισότητας στο εσωτερικό της παραγωγικής διαδικασίας· οι συνέπειές της πάντως θα καταστούν σύντομα ευκρινείς στους μετέπειτα εκπροσώπους της πολιτικής οικονομίας, τους Ρικάρντο και Μάλθους, οι οποίοι θα υιοθετήσουν μία σαφέστατα λιγότερο αισιόδοξη και ανοιχτά κυριαρχική προοπτική για τη δυναμική αυτής παραγωγικής διαδικασίας.

Εκείνος όμως που με ακόμη μεγαλύτερη και αξιοθαύμαστη σαφήνεια είδε τη σύνδεση μεταξύ του *απρόσωπου* και διαταρακτικού χαρακτήρα της δυναμικής του κεφαλαίου —και όχι πλέον απλώς των ταξικών φορέων του— με τις διευρυνόμενες ανισότητες ήταν ο Χέγκελ. Σε ένα κείμενό του γραμμένο στις αρχές του 19ου αιώνα, όταν οι βασικές δομές της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας ιδιαίτερα στη Μ. Βρετανία θα έχουν πλέον αρχίσει να εκδιπλώνονται, ο γερμανός φιλόσοφος θα διατυπώσει με ιδιαίτερα διαπεραστική διορατικότητα αυτή τη σύνδεση μεταξύ της δυναμικής κεφαλαιακής συσσώρευσης και της διεύρυνσης του χάσματος των ανισοτήτων. Αξίζει να παραθέσουμε το απόσπασμα αυτό:

> Υπάρχει επομένως ένα πλήθος ανθρώπων που εργάζεται σε εργαστήρια, εργοστάσια, ανθρακωρυχεία κ.λπ. και είναι καταδικασμένο σε συνθήκες εξουθενωτικές, ανθυγιεινές, ανασφαλείς, που συρρικνώνουν την προσωπικότητά τους. Και υπάρχουν ολόκληροι κλάδοι της βιομηχανίας, οι οποίοι απασχολούν μια τεράστια τάξη ανθρώπων, που μπορούν να εξαφανιστούν σε μία στιγμή εξαιτίας αλλαγών στη μόδα ή καλύτερων τιμών παραγωγής λόγω εφευρέσεων σε μια άλλη χώρα κ.λπ., και ολόκληρο αυτό το πλήθος αφήνεται στη φτώχεια χωρίς να έχει καμία βοήθεια. Η αντίθεση μεταξύ του μεγάλου πλούτου και της μεγάλης φτώχειας εμφανίζεται: *η φτώχεια η οποία οδηγεί στην πλήρη αδυναμία, ο πλούτος ο οποίος όπως κάθε μάζα μετατρέπει τον εαυτό του σε δύναμη* (Hegel 1976: 244).[7]

Στο δε βασικό έργο του, όπου περιγράφει την εννοιολογική δομή των νεωτερικών κοινωνιών, στη *Φιλοσοφία του Δικαίου*, στο κεφάλαιο για την αστική κοινωνία [bürgerliche Gesellschaft] θα θέσει ρητά το ζήτημα της ύπαρξης του σταθερού και διακριτού χώρου του φτωχού πληθυσμού (αυτού που ονομάζει Pöbel: 'μάζα των φτωχών'), ως χώρου ο οποίος προκύπτει από τις ευμετάβλητες συνθήκες εργασίας και τον ανταγωνισμό μεταξύ των εργατών και άρα ως βασικής προϋπόθεσης για τη δυναμική

7. Μτφρ. και έμφαση του γράφοντος.

παραγωγικότητα της αστικής κοινωνίας (Hegel 1970: § 243, σ. 389). Η πίεση *προς τα κάτω* στις εργατικές αμοιβές, η οποία ασκείται από την ύπαρξη του μαζικού χώρου των φτωχών, ωθεί περαιτέρω τη δυναμική της συσσώρευσης κεφαλαίου.[8]

Η παρέμβαση που θα καταστεί αποφασιστική για την ανάδειξη της εσωτερικής σύνδεσης μεταξύ συσσώρευσης κεφαλαίου και συστηματικής διεύρυνσης ανισοτήτων είναι ασφαλώς εκείνη του Μαρξ στο *Κεφάλαιο*. Ο Μαρξ καθιστά ρητό αυτό που άρρητα θεματοποιείται, όπως είδαμε, στον Άνταμ Σμιθ: οι ελεύθερες ανταλλαγές μεταξύ ίσων στη σφαίρα της αγοράς είναι μια επίφαση που φανερώνεται ως επίφαση στην άνιση κατανομή των εισοδημάτων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, μία δομικά άνιση κατανομή η οποία προκύπτει μέσα από την παραγωγική διαδικασία. Είναι ιδιαίτερα γνωστό το απόσπασμα όπου ο Μαρξ ειρωνεύεται, αναφερόμενος στον Μπένθαμ, τη φιλελεύθερη κανονιστική παράσταση της αγοράς ως 'ελεύθερης ανταλλαγής μεταξύ ίσων' (Μαρξ 1978: 188-189), όμως το κυριότερο ίσως απόσπασμα σχετικά με τη συσσώρευση κεφαλαίου και τη δομική ανισότητα στον χώρο της παραγωγής βρίσκεται στο κεφάλαιο για τη 'μετατροπή της υπεραξίας σε κεφάλαιο' και είναι ιδιαίτερα σαφές:

> Η ανταλλαγή ισοδυνάμων, που παρουσιάστηκε σαν η αρχική πράξη, έχει υποστεί τέτοια αλλαγή, που μόνο κατ' επίφαση γίνεται ανταλλαγή, πρώτο γιατί το μέρος του κεφαλαίου που ανταλλάσσεται με εργατική δύναμη αποτελεί το ίδιο μονάχα ένα μέρος του προϊόντος ξένης εργασίας, που το έχουν ιδιοποιηθεί χωρίς να καταβάλλουν ένα ισοδύναμο, και δεύτερο διότι ο παραγωγός του, ο εργάτης, δεν οφείλει απλώς να το αναπληρώσει, μα οφείλει να το αναπληρώσει μαζί με ένα πρόσθετο προϊόν. Ώστε η σχέση της ανταλλαγής ανάμεσα στον κεφαλαιοκράτη και τον εργάτη γίνεται μονάχα μία επίφαση που ανήκει στη διαδικασία κυκλοφορίας, απλή μορφή, ξένη προς το ίδιο το πε-

8. 'Η δημιουργία της μάζας των φτωχών [...] από τη μεριά της επιφέρει εσωτερικά μια διευκόλυνση για τη συγκέντρωση δυσανάλογα μεγάλων περιουσιών σε λίγα χέρια' (Hegel 1970: §244, σελ. 389).

> ριεχόμενο και που μόνο το συγκαλύπτει. Η διαρκής αγορά και πώληση της εργατικής δύναμης είναι η μορφή. Το περιεχόμενο είναι πως ο κεφαλαιοκράτης ανταλλάσσει διαρκώς ένα μέρος της αντικειμενοποιημένης πια ξένης εργασίας, που την ιδιοποιείται ακατάπαυστα, χωρίς να καταβάλλει έναντι ένα ισοδύναμο, με μία μεγαλύτερη ποσότητα ξένης εργασίας (Μαρξ 1978: 604).

Αυτή όμως η επίφαση δεν είναι για τον Μαρξ απλώς ένα 'ψέμα' που καλύπτει τη συγκέντρωση μεγάλων ιδιωτικών περιουσιών· σε αντίθεση με το πρόσφατο επιχείρημα του Piketty που, όπως θα δούμε στη συνέχεια, σε αυτό το σημείο είναι πιο κοντά στον Ρικάρντο, ο Μαρξ δεν θεωρεί τη δομική ανισότητα του καπιταλισμού μόνο ως ζήτημα κατανομής εισοδημάτων ούτε τη δραστηριότητα του κεφαλαίου ως συγκέντρωση ενός 'αποθέματος [stock] εισοδημάτων'. Η εξισωτική *συμμετροποίηση* και η αμοιβαία εξισωτική συγκρισιμότητα που επιτυγχάνει η δραστηριότητα του κεφαλαίου μέσω των *χρηματικών τιμών* της αγοράς είναι ουσιώδης στην ανάδρασή της για τη συγκρότηση του θεμελιωδώς άνισου χώρου της παραγωγής.[9]

Τον 20ό αιώνα, πέραν των τεχνικών εργασιών του Kuznets —που παίζουν σημαντικό ρόλο στο επιχείρημα του Piketty—, οι οποίες διατυπώνονται στο αισιόδοξο αναπτυξιακά μεταπολεμικό πλαίσιο προσδοκώντας μία μείωση των ανισοτήτων μέσω της ανάπτυξης, αξίζει από κοινωνιοθεωρητική σκοπιά να σταθούμε στο έργο του Καρλ Πολάνυι, για τον οποίο επίσης οι ανισότητες είναι σταθερό στοιχείο του καπιταλιστικού συστήματος. Το επιχείρημά του δεν επικεντρώνεται τόσο στη διάσπαση μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας, αλλά στη γενικότερη *αποδιάρθρωση* της κοινωνικής συνοχής την οποία επιφέρει η κυριάρχηση της καπιταλιστικής οικονομικής δυναμικής και αυτό που αναφέρει ευρύτερα ως 'κοινωνία της αγοράς'. Ακόμα και η αναφορά του στον χωρισμό εντός της νεωτερικής κοινωνίας στα δύο 'έθνη' (Πολάνυι 2001: 101), μεταξύ του κεφαλαίου και

9. Για τον συγκροτητικό για τον Μαρξ ρόλο του χρήματος στην παραγωγή σε αντίθεση με την πολιτική οικονομία βλ. Moseley 2004.

της εργασίας, εντάσσεται ακριβώς σε αυτή τη διαδικασία αποδιάρθρωσης της κοινοτικής κοινωνικής συνοχής που είχαν οι προ του καπιταλισμού κοινωνίες. Με αυτόν τον τρόπο ο Πολάνυι θέτει ένα ζήτημα που αφορά όσους πραγματεύονται τις ανισότητες μέχρι και σήμερα: η δυναμική των ανισοτήτων, την οποία επιφέρει η ανεμπόδιστη επέκταση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, εγείρει τον κίνδυνο μιας ανεπίστρεπτης διάρρηξης της κοινωνικής συνοχής θέτοντας ουσιαστικά σε κίνδυνο την ίδια την ανθρώπινη οικολογία των νεωτερικών κοινωνιών μέσω μιας κλιμακούμενης κοινωνικής πολεμικής και αποδιάρθρωσης.[10] Η απάντηση του Πολάνυι σε αυτό το ενδεχόμενο είναι η κινητοποίηση των παραδοσιακών δομών συνοχής που θα *καθυστερήσουν* τα αποτελέσματα επέκτασης της κοινωνίας της αγοράς και θα διασώσουν νησίδες κοινωνικής συνοχής για τις μάζες του πληθυσμού που πέφτουν θύματα της διευρυνόμενης φτώχειας (Πολάνυι 2001: 41 και 180). Μία απάντηση που, όπως θα δούμε, συνεχίζει να ελκύει ορισμένες από τις σύγχρονες θεωρήσεις της ανισότητας.

Τέλος, όσον αφορά τις πρόσφατες δεκαετίες, από τη σκοπιά που μας ενδιαφέρει εδώ δεν θα σταθούμε στην ασφαλώς αξιόλογη όμως αφηρημένα κανονιστική θεωρητική κατασκευή του Rawls, αλλά στον πολύπλευρο τρόπο με τον οποίο πραγματεύτηκε την έννοια της ανισότητας ο Amartya Sen. Το ενδιαφέρον στην οπτική του τελευταίου βρίσκεται ακριβώς στον τρόπο με τον οποίο εμπλούτισε και διεύρυνε το ερώτημα για τις ανισότητες πέραν των εισοδηματικών αναφορών τους, ανοίγοντας τον δρόμο για τον καταλογισμό των ανισοτήτων όχι μόνο ως προς το συσσωρευμένο εισοδηματικό κεφάλαιο, αλλά και ως προς τον ίσο ή άνισο διαμοιρασμό των ανθρώπινων ικανοτήτων [capabilities] (Sen 1992: κεφ. 3). Η έμφαση τίθεται εδώ στην ελεύθερη κοινωνική δράση και άρα στη θεώρηση των ανισοτήτων μέ-

10. Γεγονός άλλωστε που επιβεβαίωσε πρόσφατα πανηγυρικά ο διάσημος αμερικανός δισεκατομμυριούχος Warren Buffet δηλώνοντας εν μέσω κρίσης: 'Πράγματι υπάρχει ταξικός πόλεμος, όμως είναι η δική μου τάξη, η τάξη των πλουσίων, που διεξάγει αυτόν τον πόλεμο, και κερδίζουμε'.

σω μιας διευρυμένης οπτικής ανθρώπινου κεφαλαίου. Θέτοντας το ερώτημα 'ανισότητα ως προς τι;' διείδε επίσης στις διάφορες μορφές της το αποτέλεσμα της προηγουμένης ελλιπούς ανάπτυξης των κοινωνιών αλλά και ένα εμπόδιο για τη μελλοντική αναπτυξιακή δυναμική τους. Ένα καίριο παράδειγμα που έχει σημασία να αναφερθεί είναι η θεώρηση του Sen (2006: 135-137) για το ίδιο το δίπολο εργασία-ανεργία ως πεδίο ανισότητας με την κατανόηση της ανεργίας ως μορφής άνισης αρνητικής διάκρισης για την ανάπτυξη των ικανοτήτων του ατόμου. Το επιχείρημα του Sen διατυπώνει εν ολίγοις μια σύνδεση *μεταξύ ανισοτήτων και ανάπτυξης* που θα είναι καθοριστική, όπως θα δούμε, για τις σημερινές επίκαιρες πραγματεύσεις της ανισότητας, οι οποίες διατυπώνονται σε ένα περιβάλλον χαμηλόρρυθμης ανάπτυξης, που επιβλήθηκε μετά τη χρηματοπιστωτική κρίση του 2008 και τις σταθεροποιητικές πολιτικές που την ακολούθησαν.

3. *Σημερινές πραγματεύσεις της σχέσης του κεφαλαίου με τις ανισότητες*

Μετά από τη σύντομη και αναγκαστικά επιλεκτική ανακατασκευή των ιστορικών τοποθετήσεων για τη σχέση κεφαλαίου-ανισοτήτων θα στραφούμε στη σημερινή αναβίωση αυτού του ενδιαφέροντος πραγματευόμενοι τα επιχειρήματα των συγγραφέων που αναφέραμε στην εισαγωγή. Σκοπός μας δεν είναι απλώς να παραθέσουμε και να συνοψίσουμε τα επιχειρήματά τους, αλλά να δούμε το *εσωτερικό στοιχείο* που τους ενώνει ως αναδυόμενο προβληματισμό για τη συσχέτιση της ολοένα και μεγαλύτερης απελευθέρωσης της δυναμικής του κεφαλαίου στον σύγχρονο καπιταλισμό με την ολοένα και μεγαλύτερη επίταση των ανισοτήτων.

3.1. *Η οικονομική ανορθολογικότητα και αναποτελεσματικότητα των ανισοτήτων (J. Stiglitz)*

Σκοπίμως τελειώσαμε την προηγούμενη ενότητα με μια αναφορά στη συσχέτιση των δυσχερειών που επιφέρουν οι εμμένουσες και επιτεινόμενες ανισότητες στην πολύπλευρη αναπτυξιακή δυναμική μιας χώρας. Αυτή η υπογράμμιση μας χρησιμεύει ακριβώς ως μετάβαση στην πρώτη παρέμβαση που θα εξετάσουμε, εκείνη του Stiglitz με το βιβλίο του *The Price of Inequality* (2012), διότι αφετηριακό στοιχείο του επιχειρήματός του είναι ακριβώς το στοιχείο της οικονομικής αναποτελεσματικότητας που επιφέρει η παρατηρούμενη επίταση των ανισοτήτων.

Η βραδεία οικονομική μεγέθυνση των αναπτυγμένων οικονομιών τα τελευταία χρόνια είναι ένδειξη όχι μόνο οικονομικής αναποτελεσματικότητας, αλλά και αμφισβήτησης της κοινωνικής αποδοχής του καπιταλιστικού συστήματος. Πιο συγκεκριμένα επιφέρει την κατάργηση αυτού που ονομάστηκε trickle down effect (Stiglitz 2012: 35),[11] δηλαδή τη διάχυση των υψηλών αναπτυξιακών επιδόσεων μιας οικονομίας και στα χαμηλότερα στρώματα και την επακόλουθη δημιουργία των προϋποθέσεων για κοινωνική κινητικότητα. Αντιθέτως, παρατηρεί ο Stiglitz, ο σημερινός καπιταλισμός φαίνεται να παρέχει ολοένα και λιγότερες δυνατότητες κοινωνικής κινητικότητας επιφέροντας έτσι στασιμότητα και στην οικονομική του απόδοση (*στο ίδιο*: 55). Ο χαρακτήρας του σύγχρονου καπιταλισμού που θέτει ως κέντρο του την αποτελεσματικότητα των αποδόσεων στις χρηματοπιστωτικές αγορές έχει ως συνέπεια την περαιτέρω ενδυνάμωση της δυναμικής των ανισοτήτων, δεδομένου ότι ολόκληροι κλάδοι της οικονομίας (θα προσθέταμε: και ολόκληρες κρατικές οντότητες) ανταγωνίζονται για προσέλκυση επενδύσεων μέσω της συμπίεσης για όλο και χαμηλότερους μισθούς (*στο ίδιο*: 102).

---

11. Οι παραπομπές αναφέρονται στην ελληνική έκδοση: *Το τίμημα της ανισότητας* (2012).

Την ίδια στιγμή ο τρόπος διοίκησης των εταιρειών συσσωρεύει ολοένα και μεγαλύτερο βαθμό ανορθολογικότητας και αναποτελεσματικότητας. Η επικέντρωση στη χρηματοπιστωτική επένδυση προς το 'συμφέρον του μετόχου' ως κριτήριο διοίκησης μιας επιχείρησης[12] συνιστά για τον Stiglitz έναν καίριο προς αρνητική κατεύθυνση μετασχηματισμό του παραγωγικού μοντέλου της σύγχρονης οικονομίας, εφόσον, όπως είπαμε, οδηγεί σε ανορθολογικές αποφάσεις από τη σκοπιά της συνολικής οικονομίας, όπως για παράδειγμα το να αυξάνεται το μερίδιο του κεφαλαίου στην παραγωγή σε περιόδους κρίσης με πολύ αρνητικές συνέπειες για τις θέσεις εργασίας και τους μισθούς (*στο ίδιο*: 111).

Οι επιχειρήσεις με αυτόν τον τρόπο αναπτύσσουν μια *προσοδοθηρική* συμπεριφορά όντας επικεντρωμένες στο βραχυπρόθεσμο συμφέρον και στη βραχυπρόθεσμη απόδοση (*στο ίδιο*: 145). Αυτή η συμπεριφορά όμως δεν θα μπορούσε να έχει βάση, αν δεν είχε τη στήριξη των θεσμικών φορέων στην οικονομία, αλλά και του κράτους. Οι ίδιες οι κεντρικές τράπεζες κυριαρχούνται στο εσωτερικό τους από την ιδεολογία της financialization, αφού το προσωπικό τους αποτελείται από στελέχη που συνδέονται με χρηματοπιστωτικές επιχειρήσεις (*στο ίδιο*: 312).

Επιπλέον πολλές από τις πολιτικές του κράτους και ιδιαίτερα οι τάσεις προς μια μονοπωλιακού χαρακτήρα πολιτική ιδιωτικοποιήσεων[13] έχουν ως συνέπεια να περνούν σε χέρια ιδιωτών επενδυτών πολύ μεγάλα περιουσιακά στοιχεία (*στο ίδιο*: 81) που αποδίδουν έτσι στους ιδιοκτήτες τους τεράστιες δυνατότητες ρευστότητας, οι οποίες σε καμία περίπτωση δεν ανταπο-

---

12. Σχετικά με την επικράτηση της μετοχικής αξίας στις αγορές ως κριτηρίου διοίκησης των επιχειρήσεων έναντι των περισσότερο μακροχρόνιων επενδύσεων κλασικό είναι πλέον το άρθρο των Lazonick & O'Sullivan 2000.

13. Ο Stiglitz έχει ασκήσει αλλού εκτεταμένη κριτική στη μεθοδολογία των ιδιωτικοποιήσεων, όπως εφαρμόστηκαν ως ενιαία υπερεθνική 'συνταγή' τη δεκαετία του 1990 και τις αρχές εκείνης του 2000· Stiglitz 2003: 129-153.

κρίνονται στη μετέπειτα οικονομική παραγωγική αποδοτικότητα που επιτυγχάνουν οι επιχειρήσεις αυτές.

Παραμένοντας σε αυτό το σημείο πιστός σε μία κεϋνσιανή εν ολίγοις ιδεολογία ο Stiglitz κατακρίνει την πολιτική καταπολέμησης των υφέσεων μέσω περικοπών και τη λογική της αποκλειστικής τόνωσης της πλευράς της προσφοράς.[14] Όπως γράφει χαρακτηριστικά, ένα κράτος δεν μπορεί να διοικείται όπως ένας ιδιωτικός οίκος και να απαιτείται απ' αυτό η συνεχής εξισορρόπηση του προϋπολογισμού σε περιόδους κρίσης. Η έστω και μέσω ελλειμμάτων τόνωση της ζήτησης παραμένει αναγκαία πέραν της απλής τόνωσης της ρευστότητας, την οποία υιοθετούν ως το μόνο αντίδοτο στην κρίση οι μονεταριστές (*στο ίδιο*: 294). Οι ίδιες οι πολιτικές της Fed, κυριαρχούμενες ακριβώς από αυτή την ιδεολογία, λαμβάνουν υπ' όψιν μόνο τις νομισματικές συνέπειες που έχουν και *αγνοούν τις διανεμητικές* (*στο ίδιο*: 307). Με αυτόν τον τρόπο η κεντρική τράπεζα ευνοεί μια *φθηνή πρόσβαση στο κεφάλαιο* από την πλευρά των επιχειρήσεων και ωθεί σε μια 'ανάκαμψη', η οποία καταλήγει να είναι εχθρική για τη δημιουργία θέσεων εργασίας και εν τέλει εχθρική απέναντι στην ίδια την ανάπτυξη (*στο ίδιο*: 309).

Η μονόπλευρη αυτή κυριάρχηση πολιτικών ευνοϊκών προς το κεφάλαιο οδηγεί τον Stiglitz να εκφράσει μια ανησυχία, την οποία είδαμε ήδη στις παλιότερες πραγματεύσεις του ζητήματος των ανισοτήτων στον καπιταλισμό: την προοπτική της διαφαινόμενης ρήξης στην κοινωνική συνοχή και της ολοένα και μεγαλύτερης αύξησης της κοινωνικής έντασης. Στη βάση αυτή της ιδεολογικής κυριαρχίας βρίσκεται *μια τεράστια μεταφορά πόρων από τους φτωχούς στους πλούσιους* μέσω ακριβώς της χρηματοπιστωτικοποίησης των αναγκών των πρώτων (*στο ίδιο*: 76). Ταυτοχρόνως στη βάση των πολιτικών αυτών βρίσκεται και μια ρήξη με τη δημοκρατική αντίληψη της ισότητας των ανθρώπων μέσα από την υποκειμενική ενοχοποίηση της φτώ-

14. Ακόμη πιο σαφής ως προς την ανάγκη υιοθέτησης ριζοσπαστικών κεϋνσιανών μακροοικονομικών πολιτικών φαίνεται πως είναι στο σημείο αυτό ο Krugman· βλ. Κρούγκμαν 2014.

χειας και της ανεργίας και την απαξίωση της ταυτότητας των φτωχών (*στο ίδιο*: 64).

Στο άλλο άκρο της εξαιρετικά άνισης κοινωνικής ιεραρχίας συναντάμε ολοένα και μεγαλύτερα φαινόμενα ακραίας ανορθολογικότητας από τα υψηλόβαθμα στελέχη του χρηματοπιστωτικού τομέα, τα οποία παίρνουν τεράστια ρίσκα ωθούμενα από τα υπερμεγέθη μπόνους και τις λοιπές κολοσσιαίες αμοιβές που συναντώνται στα υψηλά κλιμάκια του τομέα αυτού (*στο ίδιο*: 312). Κυρίως όμως εκείνο που εν τέλει αναδεικνύεται ως ανησυχητικό είναι η *διάβρωση της δημοκρατίας* (*στο ίδιο*: 164) και η ανάδειξη συμπεριφορών στην ανώτερη άκρη της κοινωνικής ιεραρχίας που χαρακτηρίζονται από επιδεικτική κατανάλωση και κυρίως από την ανάπτυξη μιας αριστοκρατικής λογικής κληρονομικά αναπαραγόμενης ολιγαρχίας (*στο ίδιο*: 117).

3.2. *Η δυναμική των ανισοτήτων και η τάση εγκαθίδρυσης ενός περιουσιοκρατικού καπιταλισμού (Th. Piketty)*

Αν διαπιστώσαμε ότι στο επιχείρημα του Stiglitz δεν επιχειρείται ευθέως μια σύνδεση των ανισοτήτων με αναφορά στο κεφάλαιο, αλλά έμμεσα μέσω της κριτικής των πολιτικών που ευνοούν αυτή τη σύνδεση, στο επόμενο επιχείρημα που θα εξετάσουμε, εκείνο του Piketty, η σύνδεση γίνεται πλέον ρητή. Το κεντρικό επιχείρημα του βιβλίου του γάλλου οικονομολόγου *Le Capital au XXIe siècle* (2013) βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην ανάπτυξη της σχέσης του κεφαλαίου με τις ανισότητες. Πρόκειται για βιβλίο που έκανε σημαντική μέχρι στιγμής εκδοτική επιτυχία, αν και είναι αμφίβολο κατά πόσο το περιεχόμενό του ανταποκρίνεται ακριβώς στον τίτλο του, αφού αντικείμενό του είναι μάλλον η εξέλιξη των ανισοτήτων στον 21ο αιώνα και όχι εν γένει η έννοια του κεφαλαίου, η οποία όπως είπαμε ταυτίζεται με τη *συσσωρευμένη περιουσία*, προκειμένου ακριβώς να συσχετιστεί με την εξέλιξη των ανισοτήτων (Piketty 2014: 68-69).[15]

15. Οι παραπομπές αναφέρονται στην ελληνική έκδοση: *Το κεφάλαιο τον 21ο αιώνα* (2014).

Ο Piketty εκκινεί το επιχείρημά του με κάποιες θεωρητικές εννοιολογήσεις για το κεφάλαιο, στις οποίες θα ήταν χρήσιμο να αναφερθούμε με συντομία. Κατ' αρχάς και αυτός βασίζεται στην παρατήρηση ότι οι χαμηλοί ρυθμοί μεγέθυνσης ευνοούν τόσο τη συσσώρευση περιουσιών, που λειτουργούν ως κεφάλαιο, όσο και την ίδια την απόδοση του κεφαλαίου (*στο ίδιο*: 42, 46). Εδώ βρίσκεται μία κεντρική θεωρητική προϋπόθεση για το πώς κατανοεί ο Piketty το κεφάλαιο, προϋπόθεση που είναι ταυτόχρονα η βάση της ανάλυσής του και, όπως θα δούμε, μία από τις βασικές αδυναμίες του: η κυριότερη ιδιότητα την οποία αποδίδει στο κεφάλαιο είναι αυτή της συσσωρευμένης περιουσίας, επομένως τείνει να το θεωρεί περισσότερο ως ένα *συσσωρευμένο* στατικό εν τέλει *απόθεμα* παρά ως *δραστηριότητα*. Αυτός είναι ένας από τους βασικούς λόγους που απορρίπτει την ένταξη στην ανάλυσή του της έννοιας του ανθρώπινου κεφαλαίου (*στο ίδιο*: 68), ακριβώς διότι το ανθρώπινο κεφάλαιο δεν μπορεί εύκολα να προσδιοριστεί ως συσσωρευμένη περιουσία.[16]

Η βασική θέση του βιβλίου λοιπόν βρίσκεται στη διαπίστωση του Piketty ότι, εάν το ποσοστό απόδοσης του κεφαλαίου είναι έστω και λίγο μεγαλύτερο από το ποσοστό μεγέθυνσης, μακροπρόθεσμα (και πρωτίστως ο Piketty αναφέρεται στην αργή εξαιρετικά μακροπρόθεσμη συσσώρευση του κεφαλαίου ως περιουσία) αυτό έχει σημαντικές συνέπειες για τη διεύρυνση των ανισοτήτων (*στο ίδιο*: 105). Για να φτάσει σ' αυτό το συμπέρασμα βασίζεται στους δύο θεμελιώδεις, όπως τους ονομάζει, νόμους του καπιταλισμού: ο πρώτος συνδέει το ποσοστό συμμετοχής του κεφαλαίου στο εθνικό εισόδημα α με τη μέση ποσοστιαία αποδοτικότητα του κεφαλαίου r και τον λόγο κεφαλαίου εισόδήματος β, έτσι ώστε $\alpha = r \times \beta$ (*στο ίδιο*: 76-80). Ενώ ο δεύτερος νόμος του καπιταλισμού συνδέει κατά τον Pi-

16. Μολονότι στο περισσότερο 'θεωρητικό' μέρος του βιβλίου του για τις ανισότητες φαίνεται να αποδέχεται έναν ρόλο για το ανθρώπινο κεφάλαιο κατά την εκτίμηση των εμμενουσών δυσκολιών για την επίτευξη ευημερίας στις αναπτυσσόμενες χώρες αλλά και για τις ανισότητες στις αμοιβές της εργασίας· βλ. Piketty 2007.

ketty τον παραπάνω λόγο κεφαλαίου/εισοδήματος (β) με τον λόγο των αποταμιεύσεων s προς τον ρυθμό μεγέθυνσης g (έτσι ώστε β = s/g). Το αποτέλεσμα είναι ότι μία μεγάλη συγκέντρωση αποταμιεύσεων στον αριθμητή σε συνδυασμό με χαμηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης στον παρονομαστή σημαίνει συσσώρευση 'ενός πελώριου αποθέματος κεφαλαίου' (*στο ίδιο*: 207).

Οι δύο παραπάνω νόμοι εξηγούν κατά τον Piketty τη θεμελιώδη δυναμική των ανισοτήτων στις κοινωνίες που κυριαρχούνται από τη συσσώρευση κεφαλαίου (δηλαδή με άλλα λόγια στις κεφαλαιοκρατικές κοινωνίες), δυναμική η οποία προκύπτει από το γεγονός ότι το ποσοστό απόδοσης του κεφαλαίου r είναι συστηματικά μεγαλύτερο από τον ρυθμό μεγέθυνσης, άρα μεγαλύτερο του g, δηλαδή r > g (*στο ίδιο*: 46). Όπως είναι φυσικό στους αναπαραγόμενα χαμηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης ή ακόμα και στην κατάσταση στασιμότητας, που έχει επικρατήσει σε αρκετές αναπτυγμένες οικονομίες μετά την κρίση του 2008, το επιχείρημα του Piketty καθίσταται ιδιαίτερα επίκαιρο, υπονοώντας το εξαιρετικά ενδιαφέρον συμπέρασμα ότι παρά τη σχετική στασιμότητα των αναπτυγμένων κοινωνιών τα τελευταία χρόνια οι *ρυθμοί συσσώρευσης του κεφαλαίου* συνεχίζονται και μάλιστα, όπως ισχυρίζεται, η απομάκρυνση των υψηλών εισοδημάτων από τα υπόλοιπα εισοδήματα της κοινωνίας έχει *αυξηθεί μετά την κρίση*[17] (*στο ίδιο*: 366), βοηθώντας έτσι στην τάση που αναδεικνύεται από τη δεκαετία του 1970 και μετά για επικράτηση αυτού που ονομάζει *περιουσιοκρατικό* καπιταλισμό (*στο ίδιο*: 215).

Αυτή τη θέση θα μπορούσαμε να τη διαβάσουμε και από την αντίστροφη σκοπιά: υψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης σημαίνει ότι τα εισοδήματα της εργασίας παίρνουν προτεραιότητα σε σχέ-

---

17. Επί της ουσίας επομένως η αποδοτικότητα του κεφαλαίου εντός της κρίσης ενισχύεται, με την κρίση να λειτουργεί ως αυτό που ο D. Harvey εύστοχα ονομάζει 'παράλογος ορθολογιστής' (Χάρβεϊ 2011: 123) εκκαθαρίζοντας τα μη αποδοτικά τμήματα του κεφαλαίου. Για τη συνέχιση της συσσώρευσης του κεφαλαίου διαμέσου των κρίσεων βλ. επίσης Nitzan & Bichler 2009: 322.

ση με τα περιουσιακά εισοδήματα του κεφαλαίου και η τάση αντιστρέφεται προς *μείωση των ανισοτήτων* (*στο ίδιο*: 113). Πρόκειται για την τροχιά που ακολούθησαν οι κοινωνικές ανισότητες την περίοδο 1930-1970, η οποία ξεκίνησε με τις μεγάλες αναταραχές που έφεραν η κρίση του 1929 και ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και συνεχίστηκε με την ταχύρρυθμη ανάπτυξη της 'χρυσής εποχής' του καπιταλισμού. Ήταν εκείνα τα χρόνια που ο Kuznets ισχυρίστηκε ότι οι ανισότητες στην ιστορική εξέλιξη του καπιταλισμού θα ακολουθήσουν την τροχιά ενός αντίστροφου U ('σχήμα καμπάνας') και θα μπουν ιστορικά σε μία διαδικασία αποκλιμάκωσης (*στο ίδιο*: 30-31). Όπως παρατηρεί ο Piketty, στην πραγματικότητα από το 1970 και μετά οι ανισότητες στην παγκόσμια οικονομία φαίνεται να μπαίνουν πλέον σε τροχιά κανονικού U, δηλαδή αλματώδους αύξησης που συγκροτείται από τα ακόλουθα φαινόμενα:

- επιβράδυνση της μεγέθυνσης
- ιδιωτικοποιήσεις που τείνουν έτσι να τοποθετούν σε θέση ισχύος τις ιδιωτικές περιουσίες έναντι των κρατών
- σύγκλιση προς τα πάνω των τιμών σε ακίνητα και χρηματιστηριακά προϊόντα
- γήρανση του πληθυσμού στις αναπτυγμένες καπιταλιστικά χώρες (φαινόμενο που εντάσσεται γενικά στους χαμηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης).

Είναι χρήσιμο εδώ να δούμε ποιες είναι και για τον Piketty οι συγκεκριμένες πρακτικές εντός της οικονομίας που οδήγησαν σε αυτή την ενδυνάμωση του κεφαλαίου καθώς και στην επίταση των ανισοτήτων τις τελευταίες δεκαετίες.

Κατ' αρχάς για τον Piketty το πρόβλημα από τις παραπάνω τάσεις προκύπτει επειδή πρώτον, όπως είδαμε, έχουμε μια πολύ ισχυρή απόδοση του κεφαλαίου, η οποία ενδυναμώνεται από τους χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης και δεύτερον, αλλά εξίσου σημαντικό, επειδή έχουμε μία ένταση των ανισοτήτων και στο *εσωτερικό του ίδιου του κεφαλαίου*, με τα πολύ υψηλά κλιμάκια κεφαλαιακών περιουσιών που πρωταγωνιστούν στη χρη-

ματοπιστωτικοποίηση της οικονομίας (σε αυτά τα κλιμάκια μειώνεται ο ρόλος των ακινήτων και αυξάνεται ο ρόλος των χρηματοπιστωτικών στοιχείων, *στο ίδιο*: 320-321) να απολαμβάνουν εξαιρετικά υψηλές υπεραξίες, οι οποίες πολλές φορές *μεταμορφώνονται* σε διάφορων μορφών εισοδήματα και αμοιβές (τους λεγόμενους 'υπερμισθούς') που εισπράττονται ως αμοιβές από τα υψηλόβαθμα στελέχη χρηματοπιστωτικών κυρίως επιχειρήσεων[18] (*στο ίδιο*: 368).

Η ανισότητα r > g σε συνδυασμό με την πολύ έντονη αυτονόμηση των υψηλών κλιμακίων εισοδήματος στο εσωτερικό του κεφαλαίου έχουν ως αποτέλεσμα μια εκρηκτική αύξηση των ανισοτήτων και την εκτόξευση της επενδυτικής αποδοτικότητας του ίδιου του κεφαλαίου (*στο ίδιο*: 544). Αυτό που πλέον λειτουργεί καθοριστικά εδώ ως δομικό στοιχείο του κεφαλαίου, όπως το είδαμε ήδη στις παρατηρήσεις του Χέγκελ, είναι ότι από τη στιγμή που το κεφάλαιο *συγκροτείται σε μάζα* αυτονομείται και αυτοπαράγεται *σταθερά* αλλά *δυναμικά και αυξητικά από μόνο του* (*στο ίδιο*: 148). Όπως σημειώνει εξάλλου ο Piketty, όσο μεγαλύτερο είναι το κεφάλαιο που έχει συσσωρεύσει κάποιος, τόσο μεγαλύτερες δυνατότητες έχει να δεσμεύει ειδικούς και τεχνικούς συμβούλους, ώστε να αποφύγει παγίδες όπως ο πληθωρισμός, αλλά και να αναζητήσει τις καλύτερες δυνατές αποδόσεις (*στο ίδιο*: 563-565). Το μέγεθος επομένως

18. Εξαιρετικά σημαντικές γι' αυτό το καθεστώς αύξησης των ανισοτήτων δεν είναι επομένως μόνο οι ανισότητες που προκύπτουν από τις διαφορετικές δυνατότητες αξιοποίησης που έχουν οι κάτοχοι μεγάλων κεφαλαιακών στοιχείων, αλλά και εκείνες που προκύπτουν στο εσωτερικό της αμοιβών της εργασίας, από τη μία μεριά με την εκτίναξη των αμοιβών των 'υπερστελεχών' (αμοιβές οι οποίες εντός της αγοράς εργασίας συνεχίζουν να λαμβάνουν τη νομική μορφή του μισθού) και από την άλλη, όπως εξηγεί ο Lazonick, λόγω της συμπίεσης ή και της τάσης εξαφάνισης των αμοιβών που προκύπτουν από τις λεγόμενες θέσεις εργασίας της μεσαίας τάξης [middle class jobs]. Γενικότερα οι ανισότητες εντός των αμοιβών της εργασίας αναλύονται με μεγαλύτερη έμφαση από ό,τι στο επιχείρημα του Piketty και με προσοχή όσον αφορά τις ασυνέχειες και τους 'μετασχηματισμούς' των πολύ υψηλών αμοιβών· βλ. Lazonick 2015.

του κεφαλαίου συνδέεται και με μεγαλύτερη αποδοτικότητα μετασχηματιζόμενο σε αυτοτροφοδοτούμενη δύναμη περιουσιακής απόκλισης.[19]

Όπως είναι επόμενο ο Piketty συναντά τον Stiglitz στην ανησυχία του για το ενδεχόμενο αυτή η περιουσιακή απόκλιση να μετατραπεί και σε ολιγαρχική απόκλιση θέτοντας σε κίνδυνο τόσο τη δημοκρατία όσο και κυρίως οδηγώντας σε έντονη κοινωνική συγκρουσιακότητα. Όπως ισχυρίζεται άλλωστε, στον 21ο αιώνα οι ανισότητες του κεφαλαίου και η κυριαρχία τους θα τείνουν να έχουν πολύ περισσότερο *εσωτερικές*, σε ό,τι αφορά τις κοινωνίες, πηγές ισχύος —δηλαδή την 'ολιγαρχική' κυριαρχία που εξαρτάται από τη συσσώρευση κεφαλαίου *ανεξαρτήτως εθνικής συγκρότησης*— και λιγότερο το στοιχείο της 'ιμπεριαλιστικής' επιβολής ενός έθνους πάνω σε ένα άλλο· πάνω σ' αυτή τη βάση απορρίπτει και το ενδεχόμενο μελλοντικής 'κατοχής' της Δύσης από τα sovereign wealth funds της Κίνας και των άλλων αναδυόμενων οικονομιών (*στο ίδιο*: 575). Αντιθέτως τα εθνικά κράτη μοιάζουν ολοένα και περισσότερο να διευκολύνουν αυτή τη δυναμική του περιουσιοκρατικού καπιταλισμού, υιοθετώντας μεταξύ τους έναν ανταγωνισμό φορολογικών ελαφρύνσεων για προσέλκυση κεφαλαίων (*στο ίδιο*: 439), ο οποίος από τη δεκαετία του 1990 και μετά όχι μόνο έχει αποσύρει τους διαφορετικούς φόρους επί του κεφαλαίου, που είχαν επιβληθεί σταδιακά κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, αλλά δημιουργεί ταυτόχρονα πολύ έντονες συνθήκες αδιαφάνειας ως προς τους κατόχους των περιουσιών αυτών, θέτοντας ευθέως ζητήματα που αφορούν τη δημοκρατική νομιμοποίηση του σύγχρονου καπιταλισμού.

Η πρόταση του Piketty υπέρ ενός παγκόσμιου φόρου στο κεφάλαιο —αν και έχει ιδιαίτερες δυσκολίες λόγω του ότι, όπως ομολογεί ο ίδιος, ένας τέτοιος φόρος θα πρέπει να μην τίθεται

---

19. Το παράδειγμα που χρησιμοποιεί ο Piketty για τα αμερικανικά πανεπιστήμια αναφορικά με τη συσχέτιση μεταξύ του μεγέθους τους και της αποδοτικότητας στη διαχείριση των περιουσιών τους είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικό (2014: 554-558).

ως εμπόδιο και να μη θίγει την παραγωγικότητα, άρα να αφορά μια *προοδευτική κλίμακα περιουσιών* και όχι φορολόγηση της *απόδοσης* του κεφαλαίου— δείχνει να έχει σημασία όχι μόνο για αυτή καθαυτή τη φορολόγηση των παγκοσμίως κλίμακας συσσωρευμένων περιουσιών, αλλά διότι θα έδινε ένα ισχυρό κίνητρο δημοκρατικής νομιμοποίησης της παγκοσμιοποίησης. Όπως γράφει με πολύ ενδιαφέροντα τρόπο, αυτός θα λειτουργούσε ως παγκόσμιο 'χρηματοοικονομικό κτηματολόγιο' (*στο ίδιο*: 652) φανερώνοντας περιουσίες που αυτή τη στιγμή παραμένουν κρυμμένες σε δαιδαλώδεις νομικές μεταμορφώσεις και φορολογικούς παραδείσους.

3.3. *Οι ανισότητες ως δημόσιο χρέος και ως πολιτική διαχείριση της κρίσης του δημοκρατικού καπιταλισμού (W. Streeck)*

Συζητώντας για τους δύο προηγούμενους συγγραφείς διαπιστώσαμε την έντονη ανησυχία τους σχετικά με το πρόβλημα δημοκρατικής νομιμοποίησης που επιφέρει ο χαρακτήρας των ανισοτήτων στον σύγχρονο καπιταλισμό. Ο τρίτος συγγραφέας, το επιχείρημα του οποίου θα συζητήσουμε τώρα, θέτει το ζήτημα αυτό ακριβώς στο κέντρο του προβληματισμού του. Πρόκειται τον Wolfgang Streeck και το βιβλίο του *Gekaufte Zeit: Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus* (*Αγορασμένος χρόνος: η καθυστερημένη κρίση του δημοκρατικού καπιταλισμού*),[20] ένα βιβλίο που επίσης προξένησε ζωηρές συζητήσεις, καθώς αφορά τη συσχέτιση των λόγων που οδήγησαν στην κρίση του 2008 και των τρόπων αντιμετώπισής της με το πρόβλημα της δημοκρατίας στον σύγχρονο καπιταλισμό.

Ο Streeck, καθόσον γράφει σε ένα πλαίσιο που είναι περισσότερο επηρεασμένο ευθέως από τον Μαρξ, τοποθετεί το επιχείρημά του στον γενικό ορίζοντα των θεωριών της κρίσης του καπιταλισμού, όπως αυτές αναδύθηκαν τη δεκαετία του 1970.

---

20. Οι παραπομπές αναφέρονται στη γερμανική έκδοση· βλ. Streeck 2013.

Θεωρεί τη σημερινή κρίση συνέχεια εκείνης που ξεκίνησε από τη δεκαετία του 1970 (*στο ίδιο*: 23), η οποία σύμφωνα με την οπτική του προήλθε ακριβώς από την προσπάθεια του κεφαλαίου να χαλιναγωγήσει τις υψηλές απαιτήσεις και τις υψηλές προσδοκίες που είχαν υιοθετήσει οι εργαζόμενοι κατά τις δεκαετίες του 1960 και του 1970. Η φιλελεύθερη οικονομική τάξη που διαμορφώθηκε από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και μετά δεν είναι για τον Streeck παρά η επίλυση της κρίσης αυτής μέσα από ένα *ευνοϊκό για το κεφάλαιο καθεστώς συσσώρευσης*. Όμως και αυτή η επίλυση θα αποδεικνυόταν ιδιαίτερα βραχύβια: η κρίση του πληθωρισμού τη δεκαετία του 1970 ήταν μόνο η πρώτη από τις *τρεις διαδοχικές κρίσεις* που παρήχθησαν στη προσπάθεια του καπιταλισμού να διατηρήσει τεχνητά υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης (*στο ίδιο*: 75-76). Έτσι λοιπόν η κρίση του *πληθωρισμού* της δεκαετίας του 1970 ακολουθήθηκε από την κρίση του *δημοσίου χρέους* και της υπερφόρτωσης των προϋπολογισμών των κρατών, για να φτάσουμε τέλος στην κρίση της υπερδιόγκωσης των *ιδιωτικών χρεών* και του υπερδανεισμού των νοικοκυριών που οδήγησε στη σημερινή κρίση του 2008. Σύμφωνα με τον Streeck η επίλυση κάθε μιας από αυτές τις κρίσεις σήμαινε διαδοχικά *χτυπήματα στη δύναμη της εργασίας* και διαδοχικές κινήσεις εγκατάστασης μιας πιο ολοκληρωμένης κυριαρχίας του κεφαλαίου (*στο ίδιο*: 76-77). Το μεγάλο ζήτημα επομένως για τον Streeck είναι ότι στην παρούσα φάση η προσπάθεια διατήρησης των υψηλών αποδόσεων για το κεφάλαιο ίσως έχει φτάσει σε σημείο ώστε να είναι ασύμβατη με τη μαζική δημοκρατία.

Και στο επιχείρημα του Streeck έχουμε μια καταγραφή των ανορθολογικών συνεπειών που δημιουργεί για την οικονομία και την παραγωγικότητα ο συντονιστικός ρόλος του χρηματοοικονομικού τομέα. Και αυτός παρατηρεί ότι η επικράτηση της shareholder value, της μετοχικής αξίας, στον έλεγχο των επιχειρήσεων γίνεται η ανώτατη αξία και το κριτήριο με το οποίο λαμβάνονται οι αποφάσεις (*στο ίδιο*: 58). Το ενδιαφέρον όμως στην πραγμάτευσή του είναι ότι σε αντίθεση κυρίως με τον Piketty δεν έχει μια τεχνικιστική αντίληψη του κεφαλαίου, αλλά

το αντιλαμβάνεται ως μία *δραστηριότητα* και ως εκ τούτου κατανοεί ότι αυτό που φαντάζει ανορθολογικό από μια οικονομιστική τεχνική πλευρά μπορεί να είναι ο *όρος επιβολής* της κυριαρχίας του κεφαλαίου και άρα αυτός ο 'ανορθολογισμός' να είναι ένας όρος της αποτελεσματικότητας για το κεφάλαιο (αυτή εξάλλου είναι και η κριτική του στην αντίληψη της σχολής της Φρανκφούρτης: δηλαδή ότι είχε μία μηχανιστική αντίληψη για το κεφάλαιο —*στο ίδιο*: 44).

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο προβαίνει σε συγκεκριμένες αναφορές στη γερμανική ορντολιμπεραλιστική παράδοση και κυρίως στη φιλελεύθερη εκδοχή της, που ταυτίζεται σε σημαντικό βαθμό με το έργο της αυστριακής οικονομικής σχολής, το έργο των εκπροσώπων της οποίας (και πρωτίστως βέβαια του Χάγεκ) είχε πρωτεύοντα ρόλο στη συγκρότηση της αντίληψης για τον ρόλο των θεσμών που κυριαρχεί πολιτικά στη νεοφιλελεύθερη περίοδο (και ασφαλώς και στην Ε.Ε.).

Το πέρασμα στην πραγμάτευση αυτών των πολιτικών όρων για την επικράτηση της ανεμπόδιστης κυριαρχίας του κεφαλαίου συγκροτεί τον κυρίως πυρήνα του επιχειρήματος του Streeck, αλλά και της κριτικής αιχμής του για δυνητικό ευνουχισμό της δημοκρατίας μέσα σε ένα νεοφιλελεύθερο πλαίσιο 'μεταδημοκρατίας'. Σε ένα τέτοιο πλαίσιο το πρώτο πολιτικό υποκείμενο απέναντι στο οποίο θα πρέπει να λογοδοτεί κάθε κυβέρνηση είναι *το ίδιο το κεφάλαιο* (*στο ίδιο*: 26-27). Το πρώτο υποκείμενο που αίρει τη νομιμοποίηση από μία κυβέρνηση δεν είναι πλέον το υποκείμενο της εθνικά συγκροτημένης λαϊκής κυριαρχίας, αυτό που ο Streeck αποκαλεί Staatsvolk, αλλά η ευέλικτη ροή κεφαλαίου (αυτό που στο βιβλίο αποκαλείται Marktvolk, *στο ίδιο*: 119), η οποία έχει ως πεδίο έκφρασής της τις αποτιμήσεις των παγκόσμιων χρηματαγορών. Η κίνηση της δικής της 'κοινής γνώμης' βρίσκεται στις κινήσεις των επιτοκίων των παγκόσμιων χρηματαγορών (*στο ίδιο*: 126-127). Η ευελιξία, η υψηλή ελαστικότητα την οποία αποκτά λόγω της επαγρύπνησης που δημιουργεί ο συνεχής ανταγωνισμός και τα τεράστια αποθέματα ρευστότητας που κατέχει αυτός ο 'λαός της αγοράς', τον οδηγούν σε μία στρατηγική ανάλογη με εκείνη που ο

Hirschman (2002) τυποποίησε στην πολιτική επιστήμη ως στρατηγική της εξόδου [exit] από μία δυσάρεστη εμπλοκή εντός μίας θεσμικής οργάνωσης, στη συγκεκριμένη περίπτωση εντός του εθνοκρατικού περιβάλλοντος. Το εθνοκρατικό περιβάλλον θεωρείται με ευκολία ως μη ευνοϊκό για το κεφάλαιο, κάνοντας τα κράτη να 'τρέχουν' πίσω από αυτή τη συνεχή στρατηγική της εξόδου του κεφαλαίου, μπαίνοντας τα ίδια σε έναν ανταγωνισμό φοροελαφρύνσεων για προσέλκυση επενδυτών και για τη χρηματοδότηση των δικών τους κρατικών λειτουργιών (*στο ίδιο*: 126), ευνοώντας έτσι τελικά την αποδοτικότητα του κεφαλαίου και επιτείνοντας την αυτονόμησή του από τα πλαίσια της λαϊκής νομιμοποίησης των εθνοκρατικών κοινωνιών.

Η σαφέστερη ένδειξη κατά τον Streeck της κατακυριάρχησης του κεφαλαίου επ' αυτού που ονομάζει Staatsvolk, δηλαδή της θεσμικά κατοχυρωμένης λαϊκής κυριαρχίας, είναι η διόγκωση των λεγόμενων 'κυρίαρχων χρεών' [sovereign debts], τα οποία σύμφωνα με την ανάλυσή του δεν είναι τίποτα άλλο από την άλλη όψη της αδυναμίας, αλλά και της συνειδητής πρόθεσης εν τέλει των κυρίαρχων κρατών να αποφύγουν τη φορολόγηση των εύπορων πολιτών,[21] τους κατόχους δηλαδή μεγάλης ρευστότητας σε χρηματοπιστωτικά προϊόντα, επιδιώκοντας να αποφύγουν να διαταράξουν την εμπιστοσύνη του Marktvolk.

Από αυτή τη σκοπιά οι διακρατικές επιχειρήσεις αλληλεγγύης και διάσωσης υπερχρεωμένων κρατών (όπως στην περίπτωση της Ελλάδας) είναι ταυτόχρονα και επιχειρήσεις *αμοιβαίας αλληλεγγύης* των εύπορων μελών της ελίτ των αναπτυγμένων καπιταλιστικά χωρών, μια αλληλεγγύη που κατακυρώνει τις αμοιβαίες υποχωρήσεις των κρατών απέναντι στις αγορές

21. Όπως σημειώνει ο Streeck (2013: 111), σε αντίθεση με ό,τι πίστευαν οι συντηρητικές αναλύσεις της δεκαετίας του 1970, η διόγκωση δεν προήλθε από την εξοντωτική πίεση που άσκησαν στους κρατικούς προϋπολογισμούς οι απαιτήσεις των διάφορων κοινωνικών ομάδων και οργανώσεων εργαζομένων (βλ. χαρακτηριστικά την ερμηνεία του Bell 1999: 270-280), αλλά από την πίεση που άσκησε η απαίτηση του 'λαού της αγοράς' για χαμηλή φορολόγηση των κατόχων ρευστότητας.

(*στο ίδιο*: 137-138). Την ίδια στιγμή η λαϊκή ιδεολογική αναπαράσταση παρακολουθεί χωρίς να συμμετέχει και, όντας αδύναμη να διαμορφώσει αυτά τα προγράμματα προσαρμογής, τα μεταφράζει ιδεολογικά ως *αμοιβαίους εκβιασμούς* μεταξύ διαφορετικών εθνών και ως επαναφορά παλαιών εχθροτήτων.

Εν τέλει ο Streeck δεν φείδεται δραματικών τόνων στην προειδοποίησή του για έναν επικείμενο διαχωρισμό καπιταλισμού και δημοκρατίας εντός ενός τέτοιου καθεστώτος πλήρους κυριαρχίας του κεφαλαίου:

> Το να συνεχίσουμε στον ίδιο δρόμο με αυτόν που ακολουθείται τα τελευταία σαράντα χρόνια σημαίνει ότι θα επιδιώκαμε να απελευθερώσουμε διά παντός την καπιταλιστική οικονομία και την αγορά της όχι από τα κράτη, από τα οποία συνεχίζει να παραμένει εξασφαλισμένη υπό διάφορες μορφές, αλλά από τη δημοκρατία ως μαζική δημοκρατία, η οποία και υπήρξε μέρος του καθεστώτος του μεταπολεμικού καπιταλισμού (Streeck 2013: 77).

Είναι χαρακτηριστικό ότι απέναντι σε μια τέτοια προοπτική ο Streeck φαίνεται να υιοθετεί μια τάση εθνοκρατικής παλινδρόμησης με τη δικαιολόγηση ότι μόνο τα εθνοκρατικά δημοκρατικά εκλεγμένα και νομιμοποιημένα κοινοβούλια μπορεί να προβάλλουν αντιστάσεις απέναντι σε αυτή την υπερεθνική ευελιξία της κίνησης του κεφαλαίου. Μολονότι λοιπόν εκκινεί την ανάλυσή του από τη σκοπιά μιας μαρξογενούς κριτικής του καπιταλισμού, υιοθετεί εν τέλει, όπως ο ίδιος ομολογεί, μια οπτική με εγγύτητα σε εκείνη του Καρλ Πολάνυι. Η δυνητική κατάργηση των δημοκρατικών κατακτήσεων επαναφέρει κατά τον Streeck τη συζήτηση σε ένα πλαίσιο παρόμοιο με εκείνο της ανάλυσης του Πολάνυι σχετικά με τις διαδικασίες αντίστασης της κοινωνίας κατά τη μετάβαση και οριστική εγκαθίδρυση του καπιταλισμού από τον 17ο έως τον 19ο αιώνα. Ο Πολάνυι όπως είδαμε, και όπως προτάσσει και ο ίδιος ο Streeck, ήταν αυτός που θεώρησε ότι ορισμένοι *παραδοσιακοί θεσμοί* θα μπορούσαν να παράσχουν ένα πλαίσιο προστασίας απέναντι στη μανιώδη επέλευση των καταστροφικών μεταβολών που επιφέρει η δυναμική του κεφαλαίου.

4. *Προς μία κριτική ανακατασκευή των θεωρήσεων των σύγχρονων ανισοτήτων*

Το ότι οι προαναφερθείσες θεωρήσεις των ανισοτήτων διατυπώνονται εντός της συγκυρίας της τρέχουσας οικονομικής κρίσης καθώς και το γεγονός ότι αυτά τα επιχειρήματα προξένησαν σημαντικής έκτασης συζητήσεις καθιστούν αναγκαία και την αυστηρή κριτική ανακατασκευή τους.

Η προσέγγιση που επιχειρήσαμε δεν αποσκοπεί επομένως στο να υιοθετήσουμε πλήρως τα επιχειρήματα αυτά. Έστω και εντός του πλαισίου της τρέχουσας κρίσης θα άξιζε κάποιος να διαπιστώσει τις αδυναμίες τους τόσο στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουν την έννοια του κεφαλαίου όσο και ως προς τις προοπτικές που βλέπουν στην εξέλιξη των ανισοτήτων στον σύγχρονο καπιταλισμό. Θα προσπαθήσουμε, στον αναγκαστικά περιορισμένο χώρο που διαθέτουμε, να συστηματοποιήσουμε την κριτική που θα μπορούσε να ασκηθεί στα παραπάνω αλληλοσχετιζόμενα επιχειρήματα. Εντοπίζουμε συγκεκριμένα τρία είδη κριτικών παρατηρήσεων που μπορούν να γίνουν: το πρώτο αφορά στον *περιοριστικό χαρακτήρα* που αποδίδουν οι προαναφερθέντες συγγραφείς στο κεφάλαιο και στην παραγωγικότητα· το δεύτερο αναφέρεται στη τάση τους για *φετιχοποίηση της έννοιας της κρίσης*· και το τρίτο στο ελλοχεύον ενδεχόμενο για *παλινδρόμηση σε εθνοκρατικές* και κατά κάποιο τρόπο ρομαντικές λύσεις απέναντι στα προβλήματα που εγείρει η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας.

4.1. *Το πρόβλημα του περιοριστικού ορισμού του κεφαλαίου και της παραγωγικότητας*

Όπως διαπιστώσαμε και στους τρεις συγγραφείς, η βαρύτητα που αποκτά η απελευθέρωση του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου εντός της λογικής της χρηματοπιστωτικοποίησης της οικονομίας συνιστά ένα κεντρικό πρόβλημα για την οικονομική ορθολογικότητα και την παραγωγικότητα αυτής που έχει επι-

κρατήσει να αποκαλείται 'πραγματική οικονομία'. Με άλλα λόγια τίθεται εδώ το μακροχρόνιο ζήτημα, που ανάγεται ήδη στους πρώτους θεωρητικούς του καπιταλισμού, περί του 'αργούντος' χρηματικά συσσωρευμένου κεφαλαίου και του τύπου του κεφαλαιοκράτη που ζει από τα εισοδήματα: αυτού που στην κεϋνσιανή ορολογία καθιερώθηκε ως 'εισοδηματίας' [rentier], δηλαδή ως κάτοχος μη παραγωγικά ενεργού κεφαλαίου, η συμπεριφορά του οποίου θα πρέπει να καταπολεμηθεί μέσω της μάχης ενάντια στα ελκυστικά επιτόκια χρηματοοικονομικής συσσώρευσης (βλ. Boldizzoni 2008: 152-155 και 161-163).

Ο τρόπος σκέψης των συγγραφέων των παραπάνω επιχειρημάτων ανάγεται επομένως σε σημαντικό βαθμό σε αυτού του είδους το κεϋνσιανό υπόβαθρο. Η κυρίαρχη σήμερα μορφή του κεφαλαίου ορίζεται από αυτούς κατά πρώτιστο λόγο ως *μη παραγωγική*, επειδή σε αυτή το κεφάλαιο είναι τοποθετημένο κυρίως σε χρηματοπιστωτικά προϊόντα. Θα άξιζε κατ' αρχάς να σημειώσουμε ότι αυτή δεν δείχνει να είναι η άποψη του ίδιου του Μαρξ για το κεφάλαιο. Αν δούμε το κύκλωμα του παραγωγικού κεφαλαίου στον Μαρξ —και εδώ οφείλει κανείς να υπογραμμίσει τη λέξη 'παραγωγικό'—, έχουμε την ακόλουθη διατύπωση:

$$\text{Χ-Ε} \ldots \Pi\ (\text{Ε+ΜΠ}) \ldots \text{Ε}'\text{-Χ}'$$

Διαπιστώνουμε ότι για τον Μαρξ υπάρχουν επί της ουσίας *τρία επιμέρους κυκλώματα* του ενιαίου παραγωγικού κεφαλαίου, τα οποία και αναλύει στις εναρκτήριες αναπτύξεις του δεύτερου τόμου του *Κεφαλαίου* (βλ. κυρίως Μαρξ 1979: 24-62). Το κύκλωμα του παραγωγικού κεφαλαίου χωρίζεται επομένως διαδοχικά σε χρηματικό κεφάλαιο (κίνηση Χ-Ε), σε κατεξοχήν παραγωγικό βιομηχανικό κεφάλαιο (κίνηση της παραγωγής Π μέσα από τον συνδυασμό της εργασίας Ε με τα μέσα παραγωγής ΜΠ), και τέλος σε εμπορευματικό κεφάλαιο (κίνηση Ε′-Χ′), το κεφάλαιο που οδηγεί το εμπόρευμα στην αγορά.

Εφόσον κανείς παρακολουθήσει την κίνηση του συνόλου του κυκλώματος του παραγωγικού κεφαλαίου διαπιστώνει ότι δεν

υπάρχει καμία 'ανώτερη ιεραρχία' του βιομηχανικού έναντι των άλλων δύο ειδών του· αντιθέτως το χρηματιστηριακό κεφάλαιο τίθεται ως προϋπόθεση-μήτρα, στο εσωτερικό της οποίας εκτυλίσσεται η όλη διαδικασία του παραγωγικού κεφαλαίου.[22] Αυτό για τον Μαρξ είναι σημαντική θεωρητική διαπίστωση και καθίσταται πλήρως κατανοητή, όταν κανείς ανατρέξει στις αναγκαίες χρηματικές αποτιμήσεις των αξιών που πραγματοποιεί η αγορά, πράγμα το οποίο, όπως φαίνεται από την ανάλυση του Μαρξ στο τέλος του τρίτου τόμου του *Κεφαλαίου*, και όπως φαίνεται από *την ολοκλήρωση των μεταμορφώσεων του κεφαλαίου*, είναι αναγκαίο συστατικό της παραγωγικής φύσης του κεφαλαίου. Το κεφάλαιο ως χρηματιστική δραστηριότητα στην αγορά αποκτά τη δύναμη να προεξοφλεί συνεχώς αξίες και αποτιμά κινδύνους. Με αυτόν τον τρόπο 'πιέζει' και 'επιτηρεί' αυτό που αποκαλείται πραγματική οικονομία προς την επέκταση της παραγωγής, επομένως το ίδιο το υποτιθέμενα 'άϋλο' χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο έχει πολύ *πραγματικά* αποτελέσματα.

Όπως άλλωστε θα δούμε και στη συνέχεια, η παραγωγικότητα και οι συνολικοί ρυθμοί ανάπτυξης του παγκόσμιου καπιταλισμού κατά τη νεοφιλελεύθερη, όπως αποκαλείται, περίοδό του δεν υπολείπονται ουσιωδώς της λεγόμενης κεϋνσιανής περιόδου του καπιταλισμού, όπου ο χρηματιστηριακός τομέας ήταν λιγότερο διογκωμένος. Επομένως το πρόβλημα όσον αφορά την αποδοτικότητα της σημερινής μορφής του καπιταλισμού δεν έγκειται εν γένει στη διόγκωση του 'μη παραγωγικού' χρηματοπιστωτικού τομέα. Αντιθέτως το νεοφιλελεύθερο καθεστώς συσσώρευσης κεφαλαίου αποδεικνύεται ιδιαίτερα αποτελεσματικό και *ορθολογικό* για την κερδοφορία του κεφαλαίου και τη σχετική συρρίκνωση των μισθών της μεγάλης μάζας του εργατικού δυναμικού. Αυτό το συμπέρασμα καθίσταται φανερό και από τον ακόλουθο πίνακα σχετικά με την εξέλιξη στο πλαίσιο

22. Ο Μαρξ αποδίδει μάλιστα στο χρηματικό κεφάλαιο τον αποφασιστικό οργανωτικό-'επιτηρητικό' ρόλο της *διανομής* των παραγωγικών ρόλων εντός των διαδικασιών του κατεξοχήν παραγωγικού βιομηχανικού κεφαλαίου· βλ. Μαρξ 1979: 31.

της οικονομίας των ΗΠΑ του μεριδίου των κερδών και του μεριδίου των μισθών ως ποσοστών επί του ΑΕΠ.

Πηγή: Bureau of Economic Analysis και Goldman Sachs Global ECS Research.

Η συσσωρευμένη ρευστότητα την οποία αποφέρει η αυξημένη κερδοφορία του κεφαλαίου δεν γίνεται απλώς ένα νεκρό απόθεμα, όπως δείχνει να υποθέτει ο Piketty παλινδρομώντας εδώ στην αντίληψη της κλασικής πολιτικής οικονομίας για το κεφάλαιο ως απόθεμα [stock]. Η διασπορά της ρευστότητας στις χρηματοπιστωτικές αγορές αποτελεί έναν πολύ ορθολογικό και αποτελεσματικό τρόπο ελέγχου και αποτίμησης της αποδοτικότητας των παραγωγικών συντελεστών των επιχειρήσεων της λεγόμενης πραγματικής οικονομίας. Και οι ενεργοί διαχειριστές αυτού του ελέγχου δεν είναι κάποιοι νωχελικοί εισοδηματίες, αλλά εξαιρετικά υψηλά αμειβόμενοι (αποδέκτες υπερμισθών) διαμεσολαβητές μεταξύ των δεξαμενών ρευστότητας και των επιχειρήσεων, δηλαδή οι επαγγελματίες 'παρατηρητές' της αποδοτικότητας των χρηματοπιστωτικών επενδύσεων στις αγορές. Σε αντίθεση με αυτό που θέλει ο κεϋνσιανός κοινός τόπος,

το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο δεν εκπροσωπείται πλέον εδώ πρωτίστως από τους rentiers, αλλά από τους working rich των χρηματιστηριακών εταιρειών, τους επαγγελματίες επιτηρητές της παραγωγικότητας των επιχειρήσεων και του εργατικού τους δυναμικού.[23]

4.2. *Το πρόβλημα της φετιχοποίησης της έννοιας της κρίσης*

Όπως είδαμε, τα επιχειρήματα που εξετάσαμε εκκινούν όλα από την παραδοχή ότι η τρέχουσα κρίση συγκροτεί μία 'ανεπίστρεπτη' κρίση του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού η οποία συνοδεύεται από σταθερά χαμηλούς ρυθμούς ανάπτυξης που συχνά μετατρέπονται σε στασιμότητα και ύφεση. Η δε διαπίστωση αυτή ενίοτε (κυρίως στον Streeck) παίρνει δραματικές καταστροφολογικές διαστάσεις. Στην πραγματικότητα όμως πρόκειται εδώ για την αναπαραγωγή ενός συμπτώματος το οποίο ανέπτυξε κυρίως ο μαρξισμός σε μεγάλο μέρος του 20ού αιώνα: το σύμπτωμα της καταστροφολογίας, δηλαδή την τάση μιας ορισμένης κριτικής οπτικής να προοιωνίζει διαρκώς την επικείμενη 'ολική' κρίση του καπιταλισμού και να θεωρεί την προσπάθειά του τελευταίου να αποφύγει και να καθυστερήσει αυτή την υποτιθέμενη κρίση της 'κατάρρευσης' ως τη διαδικασία μετατροπής του καπιταλισμού σε ολοκληρωτικό καθεστώς (στοιχείο που χαρακτήρισε και τη σχολή της Φρανκφούρτης κατά τον 20ό αιώνα, με την οποία ο Streeck διατηρεί στο κείμενό του έναν διαρκή διάλογο).[24] Θα μπορούσε όμως κανείς να απαντή-

23. Για μια παρουσίαση της επίτασης του χρηματιστηριακού ελέγχου των επιχειρήσεων βλ. Aalbers 2015. Για την έννοια των working rich ως τους ενεργητικούς εκπροσώπους (επενδυτικές-συμβουλευτικές εταιρείες, οίκοι αξιολόγησης κ.λπ.) του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου βλ. Κατσούλης 2012: 99-102.

24. Χαρακτηριστική περίπτωση εδώ είναι αυτή του Henryk Grossman, του οικονομολόγου που συνδέθηκε με τη σχολή της Φρανκφούρτης (και επηρέασε τους Pollock και Adorno στις απόψεις περί μετατροπής του καπιταλισμού σε μία ολοκληρωτικά 'διοικούμενη' κοινωνία). Ο Grossman είχε κατασκευάσει ένα λεπτομερές ποσοτικό μοντέλο της επικείμε-

σει ευθέως στο επιχείρημα του Streeck, σύμφωνα με το οποίο οι πολιτικές διαχείρισης της κρίσης δεν είναι τίποτα άλλο παρά 'αγορά χρόνου', ώστε να μετατεθεί η έλευση της πλήρους 'κατάρρευσης' του δημοκρατικού καπιταλισμού και της μετατροπής του σε μία στυγνή δικτατορία του κεφαλαίου, ότι η διαδικασία της 'αγοράς χρόνου' δεν δείχνει να είναι απέλπιδα προσπάθεια αποφυγής μιας κατάρρευσης, αλλά η ουσιώδης εσωτερική λογική κάθε εγχρήματης οικονομίας και ιδιαιτέρως μιας οικονομίας αναπτυγμένων χρηματοπιστωτικών αγορών. Ουσιώδης λογική μιας χρηματοπιστωτικά αναπτυγμένης οικονομίας είναι ακριβώς η απελευθέρωση πόρων στο παρόν μέσω της μετάθεσης των πληρωμών στο μέλλον και η με αυτόν τον τρόπο προεξόφλησή του και άρα ο σε κάποιο βαθμό έλεγχός του (λειτουργώντας άρα πράγματι μέσω μίας συστηματικής 'αγοράς χρόνου', βλ. Esposito 2011).

Ταυτόχρονα όμως, επιστρέφοντας στα εμπειρικά στοιχεία θα διαπιστώσουμε ότι ολόκληρη η τριακονταετία 1980-2009 που χαρακτηρίστηκε από νεοφιλελεύθερες πολιτικές δεν υπολείπεται ιδιαίτερα σε ρυθμούς ανάπτυξης από την 'κεϋνσιανή' τριακονταετία 1945-1975, εάν θεωρήσουμε τον καπιταλισμό ως ένα παγκόσμιο σύνολο. Ένας κεϋνσιανός άλλωστε, ο Skidelsky, προσπαθώντας να τονίσει την παραγωγικότητα της κεϋνσιανής περιόδου διαπιστώνει ότι οι μέσοι ρυθμοί ανάπτυξης των συγκρινόμενων περιόδων ήταν ποσοστιαία σε μερική απόκλιση 4,8% έναντι 3,2% (Skidelsky 2012: 199-200). Ομολογεί όμως έτσι εμμέσως ότι τη 'νεοφιλέλευθερη' περίοδο 1980-2009 οι ρυθμοί ανάπτυξης διατηρήθηκαν σε ποσοστό άνω του 3%, ποσοστό αξιοσημείωτο δεδομένου ότι το σύνολο των αναπτυγμένων καπιταλιστικά οικονομιών έβγαινε ήδη από μια περίοδο εξαιρετικά εντατικής ανάπτυξης.

Και ο Piketty εξάλλου διαπιστώνει ότι οι ρυθμοί ανάπτυξης διατηρήθηκαν σε αυτά τα επίπεδα την εν λόγω περίοδο,

---

νης 'κατάρρευσης' του καπιταλισμού τη δεκαετία του 1930 (βλ. Howard & King 1989: 316 κ.ε.), το οποίο υποτιμούσε την πολυμέρεια των παραγόντων της συσσώρευσης του κεφαλαίου και βεβαίως διαψεύστηκε.

τους χρεώνει όμως κατά κύριο λόγο στην Κίνα τονίζοντας την επιβράδυνση των αναπτυγμένων οικονομιών. Το συμπέρασμα αυτό όμως από τη σκοπιά της *παγκόσμιας* δυναμικής της συσσώρευσης του κεφαλαίου και με υπαρκτή πλέον την παγκόσμια κινητικότητά του μετατρέπεται σε δευτερεύον δεδομένο. Εκείνο επομένως που έχει σημασία να τονιστεί με βάση τις παραπάνω διαπιστώσεις είναι ότι εν τέλει η σύνδεση των ρυθμών ανάπτυξης με την αύξηση των ανισοτήτων δεν είναι γραμμική —σε αντίθεση με ό,τι αφήνει να εννοηθεί ο Piketty. Αύξηση των ανισοτήτων μπορούμε να έχουμε και σε περίοδο ισχυρών ρυθμών ανάπτυξης, όταν αυτοί ευνοούν τους κατόχους των στοιχείων του κεφαλαίου, αλλά και σε περίοδο οικονομικής στασιμότητας ή και ύφεσης, αφού κατά τη διαχείριση της κρίσης το κεφάλαιο, αντί να επιβαρύνεται, μπορεί να επωφελείται κάνοντας, όπως παρατήρησαν και οι τρεις προαναφερθέντες συγγραφείς, *αντίστροφη αναδιανομή*, μεταβιβάζοντας δηλαδή μέσω των πολιτικών λιτότητας εισόδημα από τα φτωχότερα στα πλουσιότερα στρώματα. Εντός αυτού του πλαισίου ως η πλέον σημαντική παράμετρος αναδεικνύεται ο τρόπος της *πολιτικής διαχείρισης* των ρυθμών μεγέθυνσης: εάν αυτός ο τρόπος ως καθεστώς συσσώρευσης κεφαλαίου είναι ευνοϊκός και σε ποιον βαθμό για την ενίσχυση των ανισοτήτων. Αυτή καθαυτή η ποσοτική μεταβολή της ανάπτυξης αναδεικνύεται έτσι ως μία σημαντική αλλά όχι αποφασιστική παράμετρος της.

4.3. *Το πρόβλημα της παλινδρόμησης σε εθνοκρατικές λύσεις*

Όπως διαπιστώσαμε ήδη κατά την πραγμάτευση του επιχειρήματος του Wolfgang Streeck απέναντι στην εκτίναξη των ανισοτήτων και στην ενίσχυσή τους ακόμα και κατά την περίοδο της κρίσης, το δέλεαρ για την επιστροφή σε απόψεις κοινωνικής συνοχής που αναφέρονται στο παλαιό εθνοκρατικό πλαίσιο είναι ιδιαίτερα ισχυρό. Ο Streeck στα περισσότερο πολιτικά κείμενά του, όπως κυρίως στη συζήτηση που έχει για το βιβλίο του με τον Γιούργκεν Χάμπερμας, τάσσεται ευθέως υπέρ της άποψης αυτής έχοντας μάλιστα ως αφετηρία το επιχείρημα

του Πολάνυι για συγκράτηση και μετριασμό των διαλυτικών επιπτώσεων της δυναμικής του καπιταλισμού από περισσότερο παραδοσιακούς θεσμούς —όπως υπήρξαν κατά τον Πολάνυι οι κοινωνικές δομές κατά την προκαπιταλιστική εποχή και όπως είναι σήμερα για τον Streeck τα εθνικά κοινοβούλια και οι εθνοκρατικές θεσμικές οργανώσεις (εθνικά συνδικάτα κ.λπ., βλ. Στρέεκ 2014: 173-174). Το πρόβλημα της εθνικής επανασύνδεσης δημιουργεί ένα μεγάλο ερωτηματικό ως προς το ποια πρέπει να είναι η στάση της κριτικής σκέψης (και θα προσθέταμε της κριτικής σκέψης που τάσσεται ρητώς απέναντι στον χαρακτήρα του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού) σε σχέση την παγκοσμιοποίηση. Και το ερωτηματικό αυτό γίνεται ακόμα πιο έντονο από τη στιγμή που μεγάλο μέρος των κριτικών απόψεων απέναντι στη σύγχρονη μορφή του καπιταλισμού τάσσεται εξίσου ρητά υπέρ της 'από-παγκοσμιοποίησης'.[25]

Ταυτόχρονα όμως όσο προβληματική φαίνεται η άποψη του Streeck για επανεθνικοποίηση του ελέγχου της οικονομίας, άλλο τόσο ανεπαρκής είναι η άποψη του Piketty για έναν παγκόσμιο προοδευτικό φόρο στο κεφάλαιο που δεν θα θίγει τους όρους της παγκοσμιοποίησης. Είναι ανεπαρκής διότι, ενώ στον πυρήνα της είναι μια ενδιαφέρουσα ιδέα που τάσσεται υπέρ της παγκοσμιοποιητικής δυναμικής της νεωτερικότητας —η οποία είναι κάτι περισσότερο από τη δυναμική του κεφαλαίου και των ανισοτήτων που παράγει—, είναι ταυτόχρονα ελλιπής και αφηρημένη διότι δεν δείχνει να απασχολείται ιδιαίτερα με τους *θεσμικούς και πολιτικούς* όρους που θα οδηγούσαν σε αυτή τη στροφή της παγκοσμιοποίησης και των υπερεθνικών δομών που την πλαισιώνουν προς περισσότερο κοινωνικά 'δίκαιες' πολιτικές. Η ενασχόληση με αυτούς τους αναγκαίους θεσμικούς μετασχηματισμούς δεν φαίνεται να βρίσκεται στο επίκεντρο των επεξεργασιών του Piketty, αλλά σε σημαντικό βαθμό και του Stiglitz, ο οποίος εξίσου δείχνει να λαμβάνει ως αυτονόητους

25. Η θέση αυτή του Streeck φαίνεται να συναντά την άποψη περί απο-παγκοσμιοποίησης που είναι δημοφιλής σε αρκετούς οικονομολόγους στη Γαλλία· βλ. Gréau 2007 και Sapir 2010.

τους απαραίτητους θεσμικούς μετασχηματισμούς.[26] Η αλλαγή όμως των θεσμικών δομών σε κατεύθυνση που θα κινείται προς περισσότερη συμπερίληψη των χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, εν τέλει δε και σε κατεύθυνση αμφισβήτησης της επικοινωνιακής και υλικής κυριαρχίας των παγκόσμιων χρηματαγορών, δείχνει να είναι αυτή τη στιγμή ζήτημα απόλυτης προτεραιότητας για τη συμπλήρωση των προηγούμενων προαναφερθέντων κριτικών αναλύσεων.

5. *Συμπερασματική παρατήρηση: η σημασία της διατηρήσιμης αναδιανεμητικής ανάπτυξης*

Έχοντας προχωρήσει στην πραγμάτευση και την κριτική ανακατασκευή τριών καίριων επιχειρημάτων που διατυπώθηκαν μετά την κρίση του 2008 και έχοντας συσχετίσει αυτά τα επιχειρήματα με τις μορφές του κεφαλαίου στον σύγχρονο καπιταλισμό μπορούμε να κλείσουμε αυτό το άρθρο με μια παρατήρηση για τη σημασία της *ανάπτυξης*, αφού όπως είδαμε και τα τρία επιχειρήματα που εξετάσαμε δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στην επιβράδυνση της ανάπτυξης που έχει παρατηρηθεί στις αναπτυγμένες οικονομίες τα τελευταία χρόνια, συσχετίζοντας αυτό το φαινόμενο με την ακόμη μεγαλύτερη ένταση των ανισοτήτων.

Κατά την πραγμάτευσή μας προσπαθήσαμε να μετριάσουμε αυτό το επιχείρημα ισχυριζόμενοι ότι σταθερή αύξηση των ανισοτήτων μπορεί να έχουμε και σε περιόδους ισχυρής ανάπτυξης· όπως διαπιστώσαμε αυτό που είναι πρώτιστο είναι οι *πολιτικές της διαχείρισης* ενός ρυθμού ανάπτυξης ορισμένου ύψους και όχι αυτό καθαυτό το ποσοτικό μέγεθος. Δεν μπορούμε παρ' όλα αυτά να αγνοήσουμε ότι σε συνθήκες συνεχούς στασιμότητας οι ήδη συσσωρευμένες περιουσίες θα συνεχίσουν να ανατιμώνται, ενώ όλο και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού που

26. Η παραμέληση της θεσμικής διάστασης από τον Piketty είναι εξάλλου και η κριτική που εκφράζουν από τη δική τους πλευρά οι Acemoglu & Robinson 2014.

δεν κατέχουν σημαντικά περιουσιακά στοιχεία θα βαίνουν εν τέλει προς την ανεργία και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Επομένως φαίνεται πράγματι να υφίσταται μια επείγουσα ανάγκη επιστροφής σε σταθερά θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης. Τώρα όμως μπορούμε να διατυπώσουμε με μεγαλύτερη σαφήνεια ποια *πολιτικά και ποιοτικά* χαρακτηριστικά πρέπει να αποκτήσει αυτή η απαίτηση για επιστροφή στην ανάπτυξη.

1) Θα πρέπει κατ' αρχάς να μιλάμε για μια *διατηρήσιμη* ανάπτυξη. Με δεδομένη την εμμένουσα τάση για εξαιρετικά χαμηλό πληθωρισμό το ζητούμενο είναι οι αναπτυγμένες οικονομίες να μπορούν να διατηρήσουν τις επόμενες δεκαετίες έναν ρυθμό ανάπτυξης που να κινείται μεταξύ του 2 και του 3%. Εάν αυτός ο ρυθμός ανάπτυξης καταστεί διατηρήσιμος, με όλους τις τεχνολογικούς, οικολογικούς και ευρύτερα παραγωγικούς όρους που αυτό προϋποθέτει, τότε η επανάκαμψη της δημιουργίας θέσεων εργασίας και η βελτίωση των εισοδημάτων στην αγορά εργασίας θα μπορούσε ίσως να αντιστρέψει την τρέχουσα δυναμική αύξηση των ανισοτήτων.

2) Θα πρέπει επίσης να μιλάμε για μια ρητά *αναδιανεμητική* ανάπτυξη, δηλαδή για μια ανάπτυξη που θα αναθεωρήσει το σημερινό πλαίσιο επενδύσεων, το οποίο βασίζεται υπερβολικά στον φορολογικό ανταγωνισμό των κρατών για προσέλκυση χρηματικών-επενδυτικών ροών. Αντιθέτως ζητούμενο είναι ένα πρότυπο επενδύσεων βασιζόμενο περισσότερο σε ποιοτικά χαρακτηριστικά, που θα παράγει προϊόντα υψηλής τεχνολογικής και γνωστικής προστιθέμενης αξίας και τέλος θα δίνει κίνητρα στις επιχειρήσεις να επανεπενδύουν τα κέρδη τους και αντικίνητρα που θα αποτρέπουν τη χρηματοπιστωτική συσσώρευσή τους. Το μεγάλο ερώτημα ασφαλώς είναι από πού θα προέλθει η χρηματοδότηση αυτών των επενδύσεων και είναι σε αυτό το σημείο που αναδεικνύεται η ανάγκη αναδιατύπωσης των όρων της προοδευτικής φορολογίας, ώστε αυτή να θίγει αποτελεσματικά τις συσσωρευμένες περιουσίες παγκόσμιας κλίμακας. Η χρηματοδότηση αυτών των επενδύσεων θα μπορούσε επομένως να έχει και *προγραμματισμένο* χαρακτήρα, εντός μεγάλων υπερεθνικών ολοκληρώσεων (όπως η Ε.Ε.), που θα

δημιουργούν χώρους 'άριστης' φορολογικής αποτελεσματικότητας απέναντι στο κεφάλαιο και εν συνεχεία θα προχωρούν όχι μόνο σε εισοδηματική αλλά και σε *επενδυτική αναδιανομή* των φορολογικών εσόδων του ενιαίου οικονομικού χώρου.

Με αυτού του είδους την ανάπτυξη θα αποδυναμωνόταν σε σημαντικό βαθμό ο εξαιρετικά ισχυρός από ελεγκτική άποψη ρόλος των χρηματοπιστωτικών αγορών και θα ανατιμάτο η σκοπιά της εργασίας (με δεδομένο πλέον ότι και το κινεζικό πρότυπο της εξαιρετικά φθηνής εργατικής παραγωγικότητας δείχνει να συναντά κάποια όριά του). Σε κάθε περίπτωση γνώμη του γράφοντος είναι ότι οι οιεσδήποτε αναγκαίες —και σε κάποιον βαθμό ανταγωνιστικές προς το κεφάλαιο— μεταρρυθμίσεις πρέπει να γίνουν με στόχο τη χαλιναγώγηση της δυναμικής των ανισοτήτων, θα αποκτούσαν ιδιαιτέρως προβληματικό χαρακτήρα αν επιδίωκαν την επιστροφή σε μια κάποια απωλεσμένη ρομαντική εθνοκρατική συνοχή.[27] Όπως ξέρουμε και από το παρελθόν, οι οικονομικές κρίσεις έχουν αποτελέσει το άλλοθι και την αφορμή για την κυριαρχία ενός λόγου που μαζί με το 'τέλος της παγκοσμιοποίησης'[28] έχει και ως ηθελημένη ή ακόμη και αθέλητη συνέπεια το ξέσπασμα μιας ρομαντικής ταυτοτικής πολιτικής που ευαγγελίζεται την 'προστασία' και την καθαρότητα με πιθανώς ολέθριες συνέπειες.

---

27. Μολονότι προκαλεί σκεπτικισμό ο ιδεαλισμός με τον οποίο ο Χάμπερμας αντιμετωπίζει το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ενοποίησης και τη σημερινή πραγματικότητά του, δεν μπορεί παρά να σταθεί κανείς στην προειδοποίηση που απευθύνει στον Streeck (Χάμπερμας 2014: 136 σημ. 9), εάν δηλαδή είναι σκόπιμο μαζί με τον νεοφιλελευθερισμό να αντιταχθούμε και στο κεκτημένο της νεωτερικότητας που ονομάζεται *εξατομίκευση*, η οποία ενισχύεται με τη χαλάρωση των εθνοκρατικών ταυτοτήτων που επιφέρει η παγκοσμιοποίηση.

28. Θα άξιζε να διαβάσει κανείς το βιβλίο του ιστορικού Harold James (2002) που αναφέρεται στα επακόλουθα της κρίσης του 1929, για να διαπιστώσει την παραλληλία με τις προστατευτικές, αντιμεταναστευτικές, ξενόφοβες και ταυτότικες τάσεις που αναπτύσσονται στη σημερινή συγκυρία.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Aalbers, M.B. (2015). 'Corporate financialization', στο N. Castree et al. (eds), *The International Encyclopedia of Geography: People, the Earth, Environment, and Technology*, Oxford: Wiley.

Acemoglu, D. & J. Robinson (2014). 'The Rise and Decline of General Laws of Capitalism', *Journal of Economic Perspectives*, 29, 1.

Bell, D. (1999). *Ο πολιτισμός της μεταβιομηχανικής Δύσης*. Αθήνα: Νεφέλη.

Ben, F. (2001). *Social Capital versus social theory*. London and New York: Routledge.

Boldizzoni, F. (2008). *Means and Ends. The Idea of Capital in the West*. New York: Palgrave.

Boyer, R. (2013), 'Le Capital au XXIe siècle: Thomas Piketty, Le Capital aux XXIe siècle', *Revue de la régulation*, 14, 2, automne.

Caporaso, J. & D. Levine (1992). *Theories of Political Economy*. Cambridge: Cambridge University Press.

Esposito, E. (2011). *The future of futures: The time of money in financing and society*, Edward Elgar Pub.

Gréau, J.-L. (2007). *Ο καπιταλισμός στο μέλλον*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Hegel, G.W.F. (1970). *Philosophie des Rechts*, Werke Band 7, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Hegel, G.W.F. (1976). *Jenaer Systementwürfe III. Naturphilosophie Und Philosophie Des Geistes (Jena 1805-6)*, Hamburg: Felix-Meiner.

Hirschman, A. (2002), *Αποχώρηση, διαφωνία και αφοσίωση*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Hogdson, G. (2001). *How economics forgot history*. London: Routledge.

Howard, M.C. & J.E. King (1989). *A History of Marxian Economics, Volume I, 1883-1929*. Princeton: Princeton University Press.

James, H. (2002). *Το τέλος της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης.

Κατσούλης, Η. (2012). *Η επιστροφή της πολιτικής. Χρηματοπι-*

στωτικός καπιταλισμός και 'νέα' παγκοσμιοποίηση. Αθήνα: Ποταμός.

Κονιόρδος, Σ. (2006), 'Κοινωνικό κεφάλαιο: μεταξύ θεωρητικής σαφήνειας σύγχυσης', *Επιστήμη και Κοινωνία*, 16.

Κρούγκμαν, Π. (2014). 'Πώς κατέρρευσε το οικοδόμημα της πολιτικής της λιτότητας' στο συλλογικό, *Δημοκρατία ή Καπιταλισμός. Η Ευρώπη σε κρίση*. Αθήνα: Επίκεντρο.

Lazonick, W. & M. O'Sullivan (2000). 'Maximising Shareholder Value: a New Ideology for Corporate Governance ', *Economy & Society*, 29.

Lazonick, W. (2015). 'Labor in the 21st Century: The top 0.1% and the disappearing middle-class', *Working Paper* 4, Institute for New Economic Thinking.

Luhmann, N. (1988). *Die Wirtschaft der Gesellschaft*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Μαρξ, Κ. (1978). *Το Κεφάλαιο*, τόμ. 1. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Μαρξ, Κ. (1979). *Το Κεφάλαιο*, τόμ. 2. Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.

Moseley, F. (2004). 'Money and Totality: Marx's Logic in Volume I of Capital' στο R. Bellofiore & N. Taylor (eds), *The constitution of capital. Essays in Volume I of Marx's Capital*. London: Palgrave-MacMillan.

Nitzan, J. & S. Bihler (2009). *Capital as Power: A study of order and creorder*, London: Routledge.

Piketty, Th. (2007). *Η οικονομία των ανισοτήτων*. Αθήνα: Πόλις.

Piketty, Th. (2014). *Το κεφάλαιο τον 21ο αιώνα*. Αθήνα: Πόλις.

Πολάνυι, Κ. (2001). *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός*. Σκόπελος: Νησίδες.

Sapir, J. (2010). *La démondialisation*. Paris: Seuil.

Sen, A. (1992). *Inequality reexamined*. Oxford: Oxford University Press.

Sen, A. (2006). *Η ανάπτυξη ως ελευθερία*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Skidelsky, R. (2012). *Keynes: Επιστροφή στη διδασκαλία του*. Αθήνα: Κριτική.

Smith, A. (1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of The Wealth of Nations*, ed. E. Cannan. Chicago: University of Chicago Press.

Stiglitz, J. (2003). *Η μεγάλη αυταπάτη*. Αθήνα: Νέα Σύνορα-Λιβάνης.

Stiglitz, J. (2012). *Το τίμημα της ανισότητας*. Αθήνα: Παπαδόπουλος.

Streeck, W. (2013). *Gekaufte Zeit: Die vertagte Krise des demokratischen Kapitalismus*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Στρέεκ, Β. (2014). 'Από τον εθνικισμό του γερμανικού μάρκου στον πατριωτισμότου ευρώ; Μια απάντηση στον Jürgen Habermas', στο συλλογικό, *Δημοκρατία ή Καπιταλισμός. Η Ευρώπη σε κρίση*. Αθήνα: Επίκεντρο.

Χάμπερμας, Γ. (2014). 'Δημοκρατία ή καπιταλισμός; Από τη δυστυχία του κατακερματισμού σε εθνικά κράτη, σε μια καπιταλιστική ενοποιημένη παγκόσμια κοινωνία', στο συλλογικό, *Δημοκρατία ή Καπιταλισμός. Η Ευρώπη σε κρίση*. Αθήνα: Επίκεντρο.

Χάρβεϊ, Ντ. (2011), *Το αίνιγμα του κεφαλαίου*. Αθήνα: Καστανιώτης.

ABSTRACT

Mihalis Skomvoulis

Capital's Inequalities.
Recent treatments of the dynamics of inequalities in the political economy of contemporary capitalism

The aim of this article is to demonstrate the importance and the limits of recent treatments in social sciences which connect inequalities with the dynamics of capital, into the context of the actual economic crisis of developed capitalist economies. Our text takes as its basis the common conclusion in contemporary bibliography of social sciences that the intensification of social inequalities goes hand in hand with the recent weak economic growth of advanced economies. Into this context we will analyze the argument of three important recent attempts in social sciences to conceive the interconnection between inequalities and the role of capital in contemporary capitalist economies. Our treatment will discuss the books of J. Stiglitz, *The Price of Inequality* (2012), W. Streeck, *Gekaufte Zeit: Die Vertage Krise des de-*